EGYHÁZAK ÉS NYELVEK

A korszakban főként a városiak és a minden anyanyelvű és vallású értelmiségiek közül jártak kevesebben és rendszertelenül templomba. Az egyház mint társadalmi erő és iskolafenntartó intézmény fontosságát azonban jól jelzi, hogy a deklaráltan ateista besztercei szociáldemokrata nyomdász, Gustav Zikeli a két világháború között a besztercei evangélikus egyházkerület konzisztóriumi tagja volt (Egry 2003, 153).
"Pe timpul meu, lumea nu era prea religioasă şi prea puţin bisericoasă. Crescută în spirit pozitivist, generaţia din care făceam şi eu parte considera religia ca o igienă sufletească şi mergea la biserică mai mult din obişnuinţă." (Puşcariu 2001, 91.)

Liturgikus nyelv, templomi nyelv, az anyakönyvek nyelve.

A liturgia céljára használt nyelv általában eltér a vernakuláristól, de az eltérés mértéke különböző lehet: néha teljesen külön, szakrális nyelv a liturgikus nyelv, gyakran azonban az egyszerű hívő számára is nagyrészt érthető, pl. az ószláv az orosz templombajáró vagy a szertartások archaizált angol nyelve az anglikán gyülekezetek számára. A templomi nyelv nem teljesen azonos a liturgikus nyelvvel, mert míg a katolikus egyházban például a liturgia szigorúan latin nyelvű volt, a prédikáció és a bibliamagyarázat nyelveként a pap a gyülekezet vernakulárisát használta.
Az ortodox egyházi könyveket a XVII. sz.-ban fordították le románra és attól kezdve arra törekedtek, hogy a különböző államokban és vidékeken élő ortodox románok azonos szertartási szövegeket használjanak. A román ortodox egyház nemzeti nyelvűsége kivételes volt az ortodox világban, amikor a görögöknél (és az ortodox albánoknál) a koiné, az oroszoknál, szerbeknél, bolgároknál pedig az egyházi szláv volt a liturgia nyelve. A nemzeti nyelvű liturgiát megalapításakor a román görög katolikus egyház is átvette. A korszakban még a balázsfalvi szeminárium tannyelve is a román volt és a latin csak tantárgyként szerepelt.
„a vallás, melynek' – engedelmet kérek, ha nagyot mondtam, – itt Magyarhonban ugyszólva nemzeti lételöket köszönhetik. […] Vallási szertartásaik közepett soha nem hagyják el nemzeti nyelvöket…" (Ember 1867, 135.)
A nyelvfejlődés és a nyelvjárási tagoltság még a román liturgia egyes fordulatait is érthetetlenné tehették, legalábbis egy gyermek számára: „Când popa Voina ridica mâinile, întovărăşind cu un gest larg şi patetic exclamaţia »la Domnul să cerem«, eu mult timp auzeam »la Domnu'n Săcele«. Astfel de interpretări personale ale textului bisericesc rău înţeles, un fel de etimologie populară, nu erau rare. Un copil din neam spunea *Tatăl nostru* zicând »care leieşti în ceruri«, deşi *a lei* era pentru el un cuvânt tot atât de neînţeles, ca şi forma neobişnuită *carele*." (Puşcariu 2001, 140.)
A liturgiával szemben az érthetőség igénye is felmerült, de éppúgy a nehezen érthetőségé is, amely ebben a vonatkozásban a szertartás ünnepélyességét és misztikumát hangsúlyozta.
A rákosdiak elsősorban nemesként határozták meg magukat. Ezt az önazonosságukat a református vallás kultikus

cselekményeiben élték át, amelyekhez hozzátartozott a magyar nyelvűség. A mindennapok nyelvhasználata ugyan valószínűleg nem bírt számukra szimbolikus értékkel, az ünnepi alkalmak magyar nyelvűségéhez akkor is ragaszkodtak, amikor már passzív magyar nyelvi kompetenciájuk is összezsugorodott.
"Arczpirító gondolat elképzelni, hogy a magyar nyelv Hunyadmegyében egy lithurgiai nyelvvé sülyedt, melyet mint valami szent mysteriumot csak a papnak szabad érteni, a profánus népnek pedig nem." (Szathmáry 1892, 201–202.)
"Megvallom, vágytam látni egy olyan kálvinista falut, a hol a nép nem tud magyarul, de azért a pap mégis magyarul prédikál, mert ha csak egy szót szól oláhul a szószékből, a nép kiszalad a templomból, hogy vele pap uram ne gunyolódjék, hanem beszéljen neki magyarul, mert ők mindnyájan magyarok. Természetes, hogy ezt is oláhul mondják." (Koós 1870.)
"Legalább Déván laktomkor ugy voltam értesülve, hogy egy ref. pap elkezdett volt oláhul prédikálni, hogy hívei értsék meg; de a hívek bizony mind kiszaladtak a templomból és szörnyü zajt ütöttek a czinteremben, hogy a pap úr csufolkodik velök, mert ők nem oláh hitüek: ők a magyar vallást követik." (Koós 1877, 280.)
"Egyszer, igaz, megtörtént Rákosdon, hogy a hivek mind kiszaladtak a templomból, mikor a pap elkezdett oláhul beszélni és rettenetes zajt ütöttek a czinteremben, ezt kiabálva be a papnak a templomba: »Ciufulesce cu legea« azaz hitüket gunyolja." (Koós 1879, 62.)
"A magyar szót inkább a templomban hallották, vagy más egyházi szertartásokon: temetésen, esküvőn.
Nagyanyám szorgalmas templomjáró volt. Családunkban az egyetlen állandó templomjáró. De hogy a prédikációból sokat értett volna, kétlem. Valahányszor hazajött, mindig elmondta: »De szépen könyörgött a pap!« Arra a kérdésünkre, hogy még mit mondott, újra azt válaszolta, hogy könyörgött." (A református, sajóudvarhelyi Kocsis Ernő, Pillich – Vetési 1987, 318.)
A mai, vegyes házasságban élő szórványreformátusok ragaszkodásáról a magyar nyelv kizárólagos templomi használatához ld. Vetési 2001, 190–191.
1820-ban az Avignon melletti Morières lakói zúgolódtak, amikor a pap az elsőáldozás alkalmával nyelvjárásban beszélt hozzájuk. Úgy érezték, a nyelvjárás nem illik az esemény ünnepélyességéhez (Weber 1983, 136).
Nyelvcseréjük után is ragaszkodtak nagyszüleik nyelvének templomi használatához a nagyváradi szerbek és görögök. Az újvárosi ortodox iskolában a XVIII. században két tanítót foglalkoztattak, egy görögöt és egy románt (Firu 1910, 49). 1835-ben a szerb és görög nyelvű hívek száma annyira lecsökkent, hogy a görög tanítói állást megszüntették (uo., 50). Ezután a kántornak görögül és szerbül is tudnia kellett az énekeket, amelyeket a tanítónak is tanítani kellett tudnia (uo.). 1851 és 1873 között Gheorghe Horvat lett a lelkész, aki megszüntette a szerb és görög nyelvű éneklést. Az öregek („pentru cari numirea de greci însemna mai mult ca român") 1868 karácsonyán utasították, hogy miként azelőtt is, eztán is legyen éneklés mindhárom nyelven (uo., 57) .
A bolgárcsergedi lutheránus istentisztelet 1896 körül három nyelven zajlott. Ljubomir Miletics szerint: „Preotul citeşte rugăciuni în nemţeşte, apoi »apostolul« în româneşte. Urmează »credeul« în bulgăreşte, cântat în cor de toţi cei de faţă. O rogăciune şi un »exordium« spuse de »domnu popa« în româneşte – apoi toţi cântă bulgăreşte »Christus je stanal gore«. »Tatăl nostru« şi evanghelia în româneşte – tot astfel şi predica – şi slujba se termină cu un cântec bulgăresc." (Muşlea 1928, 11.) Egy csergedi akkor úgy emlékezett, hogy az ő gyerekkorában még a Miatyánkot és a többi imádságot is bolgárul mondták, de később a protestáns elv szerint bevezették a templomba azt a nyelvet, amelyet a nép megért. A bolgár énekeket a többség azonban már akkor sem értette.
A két katolikus egyház között ex officio léteztek kapcsolatok: Majláth gyulafehérvári püspök bérmakörutat tartott unitus falvakban, székelyföldi római katolikus plébánosok helyettesítették görög katolikus kollégáikat, római katolikusok saját templom hiányában a görög katolikus szentmisén vettek részt. Másrészt az egyes "magyar" és "román" egyházak között etnikai-nemzeti alapú szolidaritás működött.
"Van szerencsém felterjeszteni a puji állami népiskola 1884/5 tanévi zárójelentését. Annak V. pontja értelmében bátor vagyok 50 forint jutalmat kérni Pap Péter görög kathólikus lelkész számára, a ki az iskola rom. kath. és gr. kath.-növendékeinek a hittant részben magyar nyelven tanította." (Réthi Lajos a miniszterhez, 1885. VII. 14., MOL VKM K305/1781.)
„Van templomuk a magyar katholikusoknak és reformátusoknak is; de azoknak nincs mindig, ezeknek pedig soha sincs papjuk, hacsak látogatóba nem megy hozzájuk egy-egy s olyankor katholikus, református egy templomba jár." (Marosillyén, Márki 1881, 27.)
Az 1872-ben újraalakult karánsebesi református gyülekezet 1912-ig a római katolikus templomban, attól kezdve a újonnan fölépült evangélikus templomban tartotta istentiszteleteit. (Péntek Árpád: A karánsebesi régi és új református egyházközség és temploma. Lugos, 1941.)
A dévai állami elemi iskolát első nekifutásra nem lehetett fölállítani, mert a r. k. egyházközség feliratban tiltakozott ellene és a ref.-ok is elutasították, Bodola János törvényszéki elnök nem akarta, hogy gyermekeik együtt tanuljanak "az oláhval, meg a pápistával" (Réthi 1910, 130–131).
A korszak kezdetéig már lezárult a g. kat. egyház második nagy térítési hulláma, ilyen esetek csak szórványosan fordultak elő (1901-ben pl. kb. 245 dragsinai ortodox tért át görög katolikusnak, vö. Drapelul 1901/12. és 13.). Kis számban arra is volt példa, hogy g. kat.-ok áttértek az ortodox hitre (1900-ban az izaszacsaliak egy része, 1903-ban néhány dragomérfalvi család).

„Pe lângă toate controversele de »unit« şi »neunit«, în general preoţii ortodocşi şi uniţi se substituiau unii pe alţii la funcţiuni, când lipsea unul ori altul din comună şi slujiau împreună la anumite ocazii. Aceste raporturi amicale din partea bisericii unite erau proprii mai ales clerului din arhidieceza Blajului, unde s'au suştinut tradiţiile vechi de solidaritate naţională. Ultimul reprezentant al acelor tradiţii era canonicul *Ioan Moldovan, »Moldovănuţ«* cel iubit de toată lumea, care trăia încă la 1911 ca un simbol al Blajului istoric. Nu lipseau însă nici apariţii bizare de catolicism aromânesc mai ales în părţile ungurene cum e cazul respingător din Oradea." (Ciorogaru 1926, 50–51 – a szerző nagyváradi ortodox püspök.)
„În unele cazuri ambele confesiuni suştin o singură şcoală, care poartă caracterul majorităţii." (Ti. ahol ortodoxok és g. kat.-ok is éltek, de külön-külön egyik részről sem volt elegendő gyerek. Ghibu 1915, 108.)
A XIX. század közepén a legtöbb székelyföldi unitus és ortodox egyházban a prédikáció hivatalos vagy nem hivatalos nyelve a magyar volt.[1]
A balázsfalvi püspökség ragaszkodott a román liturgikus nyelv tiszteletéhez, de a Székelyföldön javarészt helyi származású, románul gyengén beszélő parókusok teljesítettek szolgálatot. Ők saját püspökségük, illetve a vármegye és a sovén helyi művelt társadalom ellentétes elvárásai között őrlődtek. (Vö. Ilyés Zoltán: "Kozsókos mefisztók" és "hazaszerető papok" – a csíki görög katolikus papság igazodás-kényszerei a millenium évtizedében. In I. Z.: Mezsgyevilágok. Bp., Lucidus, 2008, 152–167.)
"...csak 15-ben, ún. Alsóboldogasszonyfalva, Alsócsernáton, Békéscsaba, Bölön, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Kökös, Lisznyó, Mikóújfalu, Miskolc, Nagyajta, Nagygalambfalva, Sepsiszentgyörgy, Szentes és Vargyas anyaegyházakban használtatott a hitszónoklatoknál *kizárólag* a magyar nyelv, Aldobolyban pedig az oláh melléknyelv mellett, úgyhogy 3 magyar hitszónoklatra egy oláh következett, végül Uzonban az oláhval egyenlően váltakozva." (Vargha Gyulának, a KSH igazgatójának jelentése Tisza Istvánhoz 1901. július 7-én, Kemény 1966, 336.)
„Bezsán lelkész az anyakönyveket, – magyar ajku hiveihez méltán, – magyar nyelven vezette." (Osváth 1875, Bezsán György 1841 és 44 között volt ort. lelkész a Bihar vm.-i Darvason.)
„Mint hires magyar prédikátor az egész vármegyében ismeretes volt." (Uzoni Popovics János háromszéki ort. lelkész, Berecz 1893, 53.)
„Preoţii dela aceste biserici slujeau Liturghia în limba românească, după ritul nostru ortodox. Numai după ce ei încheiau serviciul dumnezeesc, dând binecuvântarea celor de faţă, s-adresau poporenilor ţinându-le în ungureşte câte o predică." (A bölöni vagy a kökösi ortodox templomban, ahol csak egypár idős ember beszélt románul. Az időpont a szerző gyermekkora, vagyis a XIX. század vége. Moroianu 1938, 18.)
"Românii cari au locuit în comunele din interiorul şi din partea de nord şi de apus a Trei-Scaune şi-au pierduit cu desăvârşire însuşirile româneşti, ba chiar şi limba, singurul lucru ce au păstrat românesc, este religia ortodoxă şi de aceea ei spun că ţin de legea românească. Aceştia sunt români săcuizaţi. Intocmai ca săcui din Moldova, ei poartă cioboate în loc de opinci, iţuri (cioareci) albaştri în loc de cei albi româneşti. Mai mult preoţii numai slujba o fac în limba română, predicile şi toate vorbirile se face în limba Ungurească." (Istrati 1927, 20.)
"Puţinii dintre ortodocşi ori greco-catolici, care nu ştiu româneşte, au şi ei să înveţe tot româneşte rugăciunile, evangheliile şi dogmele credinţei, căci în biserica românească singur textul românesc e autentic. Cateheţii aveau să le dea cuvintele-explicaţiuni şi să-i îndrumeze spre înţelegerea limbii româneşti, pe care o au în biserica lor." (Slavici: Românii din Ardeal, 1910 = Slavici 1984, 315.)
Háromszéken az ortodox felekezeti iskolák is magyar tannyelvűek voltak: Alsócsernátonban (Berecz 1893, 51), Bölönben (uo., 85), Kézdimartonoson (uo., 123), Lisznyón (uo., 164), Sepsiszentgyörgyben (uo., 202).

Az állam és a nemzetiségi egyházak

Az egyház annál hasznosabb eszköze a nyelvi asszimilációnak, minél kevésbé vágnak egybe a társadalomban a nyelvi és a felekezeti választóvonalak. Ha túlságosan egybevágnak, az gyengíti az asszimiláció lehetőségét, mert az idegen egyház is a hozzá kötődő nyelvet próbálja erősíteni (Balás 1910, 32–33).
Rogers Brubaker az asszimilációra a lutheránus szászoknál jóval hajlamosabb katolikus svábok példáján szemlélteti, hogy a vallási–etnikai határok egybeesése megkönnyíti az asszimilációt (Brubaker et al 2006, 66).
1861-től az állam éves szubvenciót fizetett az egyházaknak a papok fizetéskiegészítésére. Ezt hívták sustentatio congruának. A szebeni érsekség évi 42 ezer, az aradi püspökség 15 ezer, a karánsebesi 10 ezer forintot kapott (Păcurariu 1986, 74–75). **Az 1909:XIII. tc. úgy módosította az 1898:XIV. tc.-ket, hogy a magyarul beszélő lelkészek jövedelmét az állam 1600 koronára egészíti ki, de a magyarul nem beszélőkét csupán 800 koronára (a törvény az 1840:VI. tc.-re hivatkozik).**
Vargha Gyulának, az Országos Statisztikai Hivatal igazgatójának 1901. július 7-én Tisza Istvánhoz írt jelentéséből kitűnik: azt tartotta volna elvárhatónak, hogy azokban az ortodox egyházakban, ahol a hívők többsége beszéli a magyar nyelvet, a pap magyarul hirdesse az igét: "...hogy a görögkeleti szerb és román egyház nemcsak nem teljesíti a magyar nemzeti állam kiépítésében minden egyházat megillető feladatot, sőt úgy látszik, szándékosan mellőzi és háttérbe szorítja az egyházi életben az állam nyelvét, arról szomorú bizonyságot szolgáltat az a

1 A székelyföldi unitus szertartásokról bővebben a "Magyar anyanyelvű görög katolikusok" fejezetben.

tény, hogy a közül a 108 (legalább 50 magyarul tudó görögkeleti lakost számláló) anyaegyház közül [...] 91 olyan anyaegyházban tehát, amelyben a magyarul tudók az összes görögkeleti hívek abszolút többségét teszik, a magyar nyelv a hitszónoklatoknál teljességgel nincs alkalmazásban, valamint nincs használatban azon több százra menő anyaegyházakban sem, amelyekben a magyar anyanyelvű és magyarul tudó hívek az összes görögkeleti híveknek jelentékeny (20–50%-os) kisebbségét alkotják." (Kemény 1966, 336.)

"The concentration of Romanian-speakers in two clearly national – and nationalist – churches, which were strongly committed to resisting Hungarian nationalizing measures, provided a substantial barrier against assimilation." (Brubaker et al. 2006, 66.) Ezzel kapcsolatban érdemes emlékeztetnünk rá, hogy a papságról kialakult kép nagyrészt a saját magukról kialakított képtől függött. És amíg főként a távol élő magyar értelmiségi hajlamos volt a román papban a román állam ügynökét látni (vö. Rákosi Viktor: *Elnémult harangok*), a Román Nemzeti Párt 1910-es választási veresége után a Libertatea élesen kipellengérezte a két román egyház papjait, akiknek a többsége kiterjedt vidékeken a kormánypártra szavazott. Tekintetbe véve, hogy a román nacionalista politikusok Erdélyben csak az 1900-as években adták fel a passzivitást és hogy a Szabadelvű Párt a Székelyföldön kívüli Erdélyben aratta legbiztosabb győzelmeit, nem valószínű, hogy a papság korábban máshogy szavazott volna.

1893. X. 14-én Madarász József interpellált Csáky Albin kultuszminiszterhez – a magyar nyelvű anyakönyvezés bevezetésének lehetősége végett mérjék föl, hogy hány lelkész nem beszél magyarul (Kemény 1956, 217–218). Erre válaszként Wlassics Gyula miniszter 1895. XI. 27-én kimutatásban foglalkozott a hazai lelkészek magyar nyelvtudásával. A szűkebb értelemben vett Magyarországon 25 gör. kat. (2,7%), 375 ort. lelkész (32,2%) és 90 rabbi nem beszélt jól magyarul. A Királyhágón túl 309 g. kat. (25,8%), 557 ort. (57,7%) és 153 ev. lelkész (59%) (uo., 221–222).

1873-ban Ivacicovici aradi ortodox püspök román nyelvű levelet írt Treforthoz, "Domnului Ministru de Culte" megszólítással és "Episcopul Ivacicovici" aláírással (Lungu 1993, 136–137). XII. 14-én Trefort levélben figyelmeztette Ioan Mețianu ortodox püspököt, hogy az 1868:14. tc. 15. szerint[2] a felsőbb egyházi testületek (egyházmegyei gyűlések) és hatóságok jegyzőkönyveiket az állami felügyelet céljából magyar nyelvű hiteles fordításban is fel kell terjeszteniük: "Erre nézve több egyházmegye részéröl eltérö eljárás tapasztaltatván…" (uo., 147) az egyes egyházközségek és magánosok továbbra is felterjeszthetik beadványaikat csak saját nyelvükön. "Tagadhatatlan azonban hogy ez által, gyakorlati szempontból tekintve jelentékeny munka szaporodás és késedelem származik, a kormány részéröl várt gyors eljárás felette nehézebül s magának az illetönek is igen nagy hátránya támad, a mennyiben az ügyek gyors és egyszersmind alapos intézését késleltetni, söt olykor jó forditók hiányában azok helytelen ellátását is okozhatja. […] Ezért tehát tisztelettel felkérem Méltóságodat, hogy nem parancsolólag ugyan, de az indokok felhasználatával megyözöleg oda hatni sziveskedjék, hogy az egyházmeggyében lévö egyház község és lelkész a kormányzat könnyebitése és sajat maguk érdékében, a kormányhoz intézett beadványaiknál ha nem is kizárólagosan az állam hivatalos nyelvet, de legalább saját nyelvük mellett hasábosan vagy forditás bemelléklése útján azt is használják…" (uo., 148).

Ortodox és görög katolikus hittanórák

Az állami iskolákban a hittan volt az egyetlen tárgy, amelyet a román diákok rendszerint románul tanultak. Az órákat a legtöbbször a lelkész tartotta. A magyar kormány azzal az ürüggyel igyekezett megszüntetni az anyanyelvű hittanórákat, hogy a lelkészek azok keretében nacionalista indoktrinációt folytatnak. Az ortodox hittant azonban már csak azért sem lehetett magyarul tanítani, mert nem létezett hozzá magyar nyelvű terminológia.

Groza írja, hogy mielőtt Szászvárosban a hittanórákon zajló rendszeres soviniszta éneklések miatt hivatalosan nem gondoskodtak magyar nyelvű (!) ortodox hitoktatásról, Constantin Baciu ortodox tanító hittanóráin valóban nagyon kevés szó esett a kereszténységről, annál több dákokról és rómaiakról (Groza 2003, 39–40).

A szászvárosi kollégium a Libertatea 1909/36. száma szerint már korábban megpróbálta bevezetni a magyar nyelvű ortodox vallásoktatást, de ezt megakadályozta az ortodox egyház közbenjárása a refomátus egyháznál és a minisztériumnál.

„Die rumänischen Schüler hatten ihren Religionslehrer, der sie in der Religionsstunde in rumänisch-nationalem Sinne beeinflusste und ihr nationales Bewusstsein wach hielt. Wir Schwaben hatten niemand, der uns nur ein Wort darüber gesagt hätte, dass unser Volk auch nicht geringer sei als das ungarische, dass auch ihm berühmte Dichter, Denker, Staatsmänner, Helden hervorgegangen seien." (Stefan Wiesert idézi Stefan Schmied: Heimatbuch der Sathmarer Schwaben, 1984, 38. Idézi Tom 2004, 110.)

A nemzetiségi nyelvű vallásoktatás megszüntetését Bánffy Dezső is szükségesnek látta (Bánffy 1903, 169–172).

Kis-Küküllő vm. törvényhatósága 1904. június 30-án feliratot intézett Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez "a hitoktatásnak az összes felekezetek által magyar nyelven való eszközlése" tárgyában (Kemény 1966, 332–334): "Tény ugyanis az, hogy hazánk államiskoláiban a különböző nemzetiségekhez tartozó hitfelekezetek a magyar nyelv teljes mellőzésével, kizárólag nemzetiségi nyelvükön tartják a valláserkölcsi oktatást, ami a magyar állam tekintélyét gyengíti, és igen alkalmas arra, hogy az államhatalom erejébe vetett hitet megingassa." (Uo., 333.)

2 Nyilvánvaló tévedés, az 1868:XIV. tc. a dohányjövedékről szól.

1908 és 1914 között az állami iskolákban a hittant is magyar nyelven kellett tanítani (Ghibu 1915, 124). Păcurariu 1986 szerint az 1908:106267-es VKM-rendelettel tették volna kötelezővé, de én nem találok ilyet. A rendelettel szemben 1909 nyarán jelentek meg tiltakozó nyilatkozatok.

„A végén került sor Belciug tisztelendőre, a hittannal. [Az elmúlt hónapokban nem foglalkozott óraadással, mivel templomot épített.] A gyermekek egyszeriből felélénkültek: hangos szóval, világosan feleltek, mint akik nem tudnak hova lenni örömükben, hogy azon a nyelven beszélhetnek, amit értenek.

– Szeretném, ha egy gyermek elmondaná magyarul a miatyánkot! – szólt közbe Horváth, akit idegesített, hogy nem hallja többé az állam nyelvét.

Belciug úgy tett, mint aki nem érti.

– Hogy kérem? – kérdezte csodálkozva.

– Mondom, szeretném a miatyánkot hallani magyarul, a tantervi utasításoknak megfelelően! – ismételte meg szigorúbban Horváth.

– Azt nem lehet! – válaszolta kurtán, határozottan a app, s az arca kivörösödött a büszkeségtől.

– Hogyhogy nem lehet? – kérdezte ingerülten a tanfelügyelő.

– Úgy, hogy nem lehet! – felelte Belciug ellentmondást nem tűrő nyíltsággal. – Nem lehet, mivel a tanulók nem tudják az imádságokat magyar nyelven, mivel én anyanyelvükön tanítottam őket imádkozni, mivel jómagam sem tudok magyarul imádkozni, mert engem sem tanított meg senki magyarul imádkozni, mint ahogy én sem tanítottam meg senkit!

– A tisztelendő úr szavainak mind az értelme, mind a színezete fölötte meglep! – mondta Horváth kimérten. – Törvény írja elő, hogy az állam iskoláiban a hittan párhuzamosan tanítandó a tanulók anyanyelvén és a hivatalos magyar nyelven. Tehát a lehető legkevesebbet igényelem, mikor egy miatyánkkal beérem… Sikerült önt meggyőznöm, tisztelendő uram? […] Én azonban úgy látom, hogy az ön stílusa nem sokban különbözik a bujtogatók beszédmodorától, akik viszályt szítanak az egységes magyar nemzet és a román ajkú magyarok közt!” (Rebreanu 1967, 407–408 és 1970, 484–485)

"Un moment vrednic de remarcat e că liceele reformate (Orăştie, Aiud etc.) nu permit nici astăzi ca instrucția elevilor români să se facă în româneşte, ci pretind ca ea să se facă în ungureşte." (Ghibu 1915, 138.)

A lelkészek

A lelkészek a parasztság között élve valódi nyelvjárások fölötti réteget alkottak, mégpedig két okból. Egyrészt egyházuk állomáshelyről-állomáshelyre rendelte őket és rendszerint nem az anyanyelvjárásukat beszélő gyülekezetet gondoztak. Másrészt általános volt, hogy a hivatás öröklődött. A lelkész fia úgy nőtt fel, hogy családjának nyelvjárása különbözött a kortársaiétól, vagy szülei sem beszéltek azonos nyelvjárást. Tanulmányai alatt ismét új nyelvjárásokkal találkozott és ezután vette kezdetét saját lelkészi pályája.

Vetési László nem sokat mond azzal, hogy a református lelkészek között szerte Erdélyben gyakori a "székely dialektus", hiszen a Székelyföld nyelvjárásilag erősen tagolt.

“A lelkészi kar dialektizáló nyelve jobbára irodalmivá árnyalódik, tompul, de a székely dialektus nagyobbrészt megmarad. Megmarad még olyan esetekben is, amikor a székely lelkészek által oly kedvelt Kalotaszegen vagy a Partiumban évtizedekig szolgálnak és élnek.” (Vetési 2001, 200 – a mai állapotokról.)

A Székelyföldhöz kötődő lelkészek azonban jellemzően Erdély minden részén, magyarul nem beszélő hívek között is szolgáltak, pedig általában semmit, vagy rosszul beszéltek románul.

"De minthogy a nép nyelvét nem birják, legfennebb egyes szavak felett rendelkeznek: hibásan és ügyetlenül fejezik ki magukat. A kifejezés ügyetlen volta, melyre a hivek hahotára fakadnak, nem csak az intést és dorgálást fosztják meg a kellő komolyság és méltóságtól, hanem a mi igen szomorú: a papot és tanitót a hivek előtt gúnytárgyává is teszik. A köznép, mely csúfolodni nagyon szeret, rögtön készen van a gúnynévvel; ez pedig a tekintélyt nagyon csökkenti." ((Dósa 1879a.)

Szász papi koiné ("papszász"):

"– Ha a 19. század elején Erdély híresen rossz útjain összetalálkozott egy brassói meg egy szebeni ember, milyen nyelven szóltak egymáshoz?

– Szász dialektusban. És ha értelmiségiek voltak, mondjuk a brenndorfi (Botfalu) és a hahnbachi (Kakasfalva) tiszteletes, akkor meg is értették egymást, mert nem szülőhelyük nyelvjárását használták, hanem a „papszásznak” nevezett „műnyelvjárást”, amely jócskán különbözik az irodalmi némettől, de minden erdélyi szász megértette." (Schuller – Hajdú 2007.)

A román görög katolikus papok a szűkebb Magyarországon egymás között a magyart is használták.

1873-ban a bécsi Szent Barbara szeminárium román diákjait Bp.-re helyezték át, ezután évente átlagosan 16 román g. kat. teológusnövendék hallgatott a bp.-i szemináriumban (Sigmirean 2000, 80). 1876 és 1918 között összesen 239-en fordultak meg itt (uo., 78).

“Jártam parókiákon, ahol csak a parasztokkal beszéltek románul, s a papok és a tanítók, még az ortodoxoknál is, annál inkább a görög katolikusoknál, szörnyű hibásan írtak románul, a politikai hatóságokkal pedig magyarul leveleztek. Mivel a szervezeti szabályzat határozottan kimondta, hogy az egyház hivatalos nyelve egyedül a román, én próbáltam meggyőzni a vikáriust, rendelje el, hogy se a papok, se a tanítók ne hágják át az egyház e szabályzatát. Felettesem

azonban azt válaszolta, hogy ő is magyarul levelez, mert az egyház magasabb érdekei azt kívánják: számoljon a pillanatnyi hatalmasságok gyanakvásával.” (Slavici 1980, 132, Bihar vm.-ban az 1870-es években.)[i]
„In dieceza Gherlei, ca şi în alte părţi, se făcea mare deosebire între Ardeleni şi Ungureni… Ungureni erau numiţi cei din judeţele Satu Mare, Maramureş şi Ugocia… iar ceilalţi erau Ardeleni… […] Mulţi clerici din părţile ungurene şi unii chiar şi sălăgeni, deşi aceştia (sălăgenii) în majoritate se ataşau la ardeleni, se ţineau (se socoteau) a fi superiori ardelenilor, fiindcă ei studiând la licee ungureşti posedau perfect limba maghiară, pe când ardelenii – studiând la licee româneşti – nu o posedau… În schimb ardeleni se ţineau superiori ungurenilor, fiindcă ei (ardelenii, dela licee româneşti) cunoaşteau la perfecţie limba şi literatura română, istoria şi geografia Românilor etc… Astfel mulţi clerici români din părţile ungurene – numai în seminarul teologic român din Gherla aveau prilejul să citească pe Alexandri şi Eminescu, precum şi Istoria Românilor de Xenopol, Alexandru Papiu Ilarian şi alte cărţi româneşti… risipindu-li-se, ca prin farmec, tot ce încercase să le însufle şcoala maghiară despre inferioritatea culturii şi artei româneşti.” (Tit Budot idézi Bojor 1939, 279.)
Bojor szerint Trefort többször tett rá kísérletet, hogy a szamosújvári szemináriumba bevezettesse a magyar tannyelvet.
„Episcopul Sabo a purtat o lungă corespondenţă cu Ministerul cultelor şi instrucţiunii publice şi n’a cedat nicidecum insistenţelor şi stăruinţelor ministeriale, pe motivul că limba latină, în această limbă se propun studiile teologice în toate seminariile clericale din întreagă lumea catolică.” (Bojor 1939, 385)
„Cursurile de teologie la Gherla se făceau paralel: în limba latină – şi română. [...] Exclusiv româneşte s-au predat totdeauna în seminarul teologic din Gherla studiile: Teologia Pastorală, Catehetica, Pedagogia, Filosofia, Tipicul şi Cantul bisericesc. Celelalte materii teologice se propuneau paralel: în limba română şi latină cum am spus mai sus.” (uo.)

A református egyház és a nyelvcsere visszafordítása

A fejedelemség korában erős román nyelvű református egyházak is léteztek, de a XIX. századra a református vallást a reformátusok és néha a nem reformátusok is (az unitárius vallás után) a "legmagyarabb" felekezetnek tekintették.
"...a ref. egyház tagjainak, mely egyház születése óta kitűnően magyar volt, s óhajtom, hogy az is maradjon örök időkre." (Koós 1879, 65.)
“Keresztlevelem eredetijét bírom s különösnek tartom, hogy az akkori nagy-szebeni ev. ref. pap I’sák Elek a keresztlevelet németűl írta és magát is németűl írta alá…” (Kuun 1904, 487–488, 1839-ben).
„A hunyadmegyei magyarok tömeges elnemzetlenedése, a mellett hogy nagyon szomorító jelenség, egyszersmind oly phenomenalis abnormitás is, mely az én fogalmaimat a népélet psychologiája s a magyar nemzeti jellem felől egészen zavarba hozza, annyival inkább, mert az elfajzott ezerek, hozzá még protestánsok is, a protestantismus pedig az által, hogy a vallásos szertartásokat a nép élő nyelvén végezi s a gyermekek iskoláztatására is gonddal szokott lenni, nagyon hatályos tényező a nyelv és nemzetiség fentartásánál.” (Kossuth levele Szathmáryhoz és Györgyhöz, 1877. II. 12. in Kossuth 1902, 157–158.)
1877-ben Deák Gerő (Deák 1877), 1879-ben Dósa Dénes (Dósa 1879a és 1879b) **szászvárosi tanárok vetették föl, hogy a református egyháznak a magyarul nem beszélő hívei felé román nyelven is közvetítenie kellene a vallást és a magyar nemzeti eszmét.**
"Hiszen a protestantismust nem lehet egyik vagy másik nemzetiséghez, sem pedig e vagy ama nyelvhez kötni..." (Deák 1877, 240.)
"...nevezzen ki az erdélyi ev. ref. egyházkerület egy, vagy esetleg több missionáriust, a kik Hunyadmegye területén a protestáns vallást a nép által is megérthető nyelven, tehát oláhul, terjesszék." (Uo.) Deák amiatt aggódott, hogy a Szathmári György által felállított dévai reáliskolának nem lesz elég tanulója, hiszen a Hunyad megyei diákok számára felállított ösztöndíjak is évről-évre betöltetlenek maradtak.
"Az erdélyi ev. refolmált egyház papjai eddig csak magyar nyelven hirdették az evangeliumot; ugyan azért egyházunk csak a tisztán magyarajku népességre is szoritkozott. Én ezt hibának tartom. Ugyanezért üdvösnek sőt elutasithatatlan szükségnek vélem, hogy papjaink ott, hol a különböző nemzetiségek vegyesen laknak, más nyelven is prédikáljanak, különösen oláhul." (Dósa 1879a, 8.) Ezért a teológián román irodalmi segédtanszéket állítana föl és a tanítóképzősöket is arra buzdítaná, hogy tanuljanak románul.
'E mellett oda hatnék, hogy az oláh falvakban fekvő egyházaink azon müködő papjai, kik a nyelvet eléggé nem értik, menjenek át más tisztán magyarajku községekbe." (Uo., 19.)
Elképzelése szerint a lelkész csak minden második alkalommal prédikálna románul és elsősorban az idősebb nemzedéknek, amelyet a magyar nyelvre kényszeríteni veszélyes volna, az iskolákban azonban elvárná a kizárólagos magyar tannyelvet. Bízik a román nyelvű prédikáció missziós potenciáljában is a keleti vallású románokra.
"A meglett embereket egy általán nem kényszeritném a magyar beszédre. Csak a nemzeti érzületet igyekezném bennök felkölteni és ápolni; csak arra kérném őket, hogy gyermekeiket buzditsák nyelvünk elsajátitásra; hogy a magyarul tudást ugy tüntessék fel előttük, mint drága kincset, mely szerencséjök és boldogságuk megalapítására mulhatatlanul szükséges." (Uo., 20.)
"A gyermekek megmagyarosodása csak úgy remélhető, ha a szülőkben, a nemzeti érzület felébredne és gyermekeiket

buzditnák, sőt kényszeritenék, hogy az iskolán kivül, egymás között is magyarul beszéljenek. Ezen nemzeti érzületet azonban én más úton és más módon nem képzelem felkelthetőnek, mintha a pap értelmöket felvilágositja és szivöket hazafias érzületre heviti. A hallgatók elméjét felvilágositni, szivét felmelegitni azonban oly nyelven, melyet a hivek nem értenek, én egy általán lehetetlennek tartom." (Dósa 1879b, 185.)

Koós Ferenc (Koós 1877 és 1879) visszautasította az elképzelést. Véleménye szerint a teológiai képzés ideje alatt a leendő lelkészek nem sajátítanák el kellőképpen a román nyelvet. **Ennél azonban fontosabb, hogy ha a lelkészek püspöki engedéllyel kezdenének románul prédikálni, a magyarul egyébként nem beszélő hívek között megszűnne a magyar nyelv tekintélye és a hozzá való ragaszkodás.** Ezzel a módszerrel nem a fiatal nemzedéket magyarosítanák meg, hanem tartósítanák a kérdéses egyházközségek román nyelvűségét. A román nyelvű közösségekben szolgáló református lelkészek pedig a szükséges fokig mindenképpen elsajátítják a román nyelvet.

A református lelkészek a század közepétől kezdeményező szerepet játszottak közösségeik nyelvi revitalizációjában. Azon lelkészek részéről, akik románul rosszul beszéltek, ragaszkodásuk a magyar nyelvhasználathoz egyszerűen a túlélés eszköze is volt. **A lelkész csupán azzal, hogy magyarul próbált beszélni híveivel és magyarul tartotta az istentiszteleteket, még nem változtatott sokat a közösség nyelvhasználati mintáin. A hangsúlyt a felnövekvő legfiatalabb nemzedékekre fektették. Az életút első harmadát a családon kívül (amely ellentétes erőként működött) három olyan tényező határozta meg, amelyeket a revitalizáció szolgálatába tudtak állítani. Az első az elemi oktatás. A lelkészek vagy újraszervezték az iskolát, vagy megpróbálták növelni a színvonalán és megkövetelték a családoktól a gyerekek iskolalátogatását. Felekezeti iskoláik közül 1910-ig legalább 61-et, de valószínűleg jóval többet átengedtek az államnak.**[3]

"S akkor aztán hozzáfogott szépen megalakítani a felekezeti iskolát. Az összes tusoni magyar gyermeket a felekezeti iskolába beiskoláztatta. És a gyerekek szépen megtanultak magyarul. S az a generáció lett aztán Tusonban a magyar generáció, akiket ő tanított." (Hermán 2001, 141.)

"Magyarnyelvü oktatás, iskoláztatás e vidéken talán soha sem volt. Meg is látszott ennek a keserü következménye. Férj feleségével, apa, anya gyermekével és viszont oláhul beszéltek. A tanév kezdetén a magyar gyerekek még nevöket is oláhul mondották. A jó isten azonban egy évi nehéz munkálkodásomban velem volt, megsegitett s az év végén már az édes magyar nyelven adták tanujelét évi munkálkodásuknak, szorgalmuknak." (Barabás Samu szinyei körlelkész és egyben tanító beszámolója: A szinyei körlelkészségből. Protestáns Közlöny 1890, 36. sz., 312. Szinye a későbbi Radákszinye.)

„Lassanként levetkőzték az oláh szokásokat s társalgásuk is magyarrá lett s ma kevés magyar van a községben, ki olvasni és írni ne tudna." (Az 1850-től tanító Török Károly munkája nyomán, Kisiklódon. Kádár 1896, 322.)

"…a kevés magyarság is szívesen ragaszkodik nemzetéhez, és naponta, évről-évre tisztábban beszéli nyelvünket, a mi leginkább az iskolába való járásnak az eredménye." (Az Emke Névkönyv 1892–93. évi jelentése Alsótökről, 139, idézi Kádár 1896, 77.)

1867-ben Felőrön új ref. iskola kezdte meg működését, Bethlen Kelemenné birtokos támogatásával (Kádár 1896, 274)

"Tekintélyes számú magyarsága tudatlanságban nőve fel, a kevesebb számú oláh jobbágyság társalgó nyelvét fogadá el, s annyira gyakorolta, hogy a magáét majdnem mindenki el kezdé felejteni. Ezt eléggé megmagyarázza az, hogy 1804-ben 150 tankötelesből egy sem jár iskolába, s ez megismétlődik 1818, 1837 stb. években […] 1868-ban 60 tanköteles közül 54 tesz kitűnő vizsgát virágvasárnapján. S ez időn innen nemcsak az ev. ref. szülők, hanem a róm. kath. és oláhok is járatják ide gyermekeiket." (Uo., 275.) "Népesebb lesz ezután az iskola s a tanitó is jobb kedvvel tanit; honosabb lesz a magyar szó. Nyelvünket már kevesebb oláh szóval keverik a református magyar gyerekek." (Uo., 276.) "…nemcsak a nép általános műveltségére hatott, hanem a már-már eloláhosodó magyarságot nemzeti öntudatra ébresztette s egészen magyar fiatal generácziót nevelt." (Uo., 281.) Herédi Gusztáv a Korunk 1971/7. számába írott, *Felőr – városias falu* című riportjában elcsodálkozik a sok román nevű református és magyar nevű ortodox családon. Ez alapján a falu korábbi elrománosodására, majd elmagyarosodására következtet.

„Első dolga volt leszoktatni a népet az oláh beszédről, s megtanítani értelmesen, tisztán és helyesen beszélni szép nyelvünket; ez nem kicsi dolog volt, mert a magyar ajkúak az oláh nyelvet sokkal jobban beszélték, mint a magyar nyelvet. Vasárnapokon a templomba özönlő magyarok ajkáról folyt az oláh beszéd, de egyetlen magyar szót sem lehetett tőlük hallani. Ám a szeretett papnak néhány év alatt sikerült a szívekbe hazaszeretetet s az ajkakra magyar szót vinni. Mivel M.-Bogáton csak gyarló felekezeti iskolák voltak, igen gyenge tanítókkal, ennélfogva ő maga is tanított évekig s derék értelmes polgárokat nevelt a társadalomnak. Az újabb nemzedék már nem tud egy szót sem oláhul sőt a románok is beszélnek magyarúl szép tiszta kiejtéssel." (Tokaji János marosbogáti református lelkész. Kuszkó 1905, 15–16.)

---

3 Berecz 1893, Halász 1903, Havas 1890, Józsa 2001, Kádár 1896, Kehrer 1910, Pallós 1896, Radu 1913, Sándor 1910, Sipos 1903 és Soltész 1902 alapján: Alsóilosva 1895, Alsótök 1895, Apa 1895, Apanagyfalu 1880, Bálványosváralja 1875, Bethlen 1872, Bodola 1869/1885, Boldogfalva 1895, Boroskrakkó, 1904, Brád 1899, Bunyaszekszárd 1909, Buzásbocsárd 1899, Csomafája 1909, Csüdőtelke 1910, Doboka 1876, Erősd 1871/1885, Égerhát 1908, Élesd 1903, Fugyivásárhely 1896, Galgó (SzD) 1896, Gyulafehérvár 1895, Hadrév 1898, Haró 1895, Hosdát 1895, Ilosva 1896, Istvánháza 1900, Kajántó 1901, Kisbudak 1878, Kisiklód 1895, Kiskapus 1896, Körösfő 1899, Lozsád 1896, Magyarbikal 1899, Magyargoroszló 1894, Magyargyerőmonostor 1899, Magyarkakucs 1897, Magyarnemegye 1874, Medgyes 1885, Mezőtelegd 1885, Mezőtelki 1903, Nagyalmás (Kolozs vm.) 1899, Nagysajó 1885, Néma 1896, Őraljaboldogfalva 1907, Páncélcseh 1870/1883, Retteg 1875, Rév 1881, Sajószentandrás 1874/1878, Sófalva 1894, Somkerék 1876, Szászbréte 1875, Szászcegő 1896, Szászfellak 1894, Szászrégen 1896, Szászzsombor 1896, Szentleányfalva 1903, Szentmargita 1896, Székelyföldvár 1887, Sztána 1906, Vécs 1887, Vingárd 1896.

A második a konfirmáció. Bálint 2005 állapítja meg, hogy az alsókarácsonyfalvi **református magyarok életében a konfirmáció az egyetlen olyan ünnepélyes pillanat, amelynél a magyar nyelv nem helyettesíthető a románnal. A mai alsókarácsonyfalviak a konfirmációjukra felkészülve és az azt követő években beszélnek a legjobban magyarul.**

A harmadik a párválasztás. A lelkész "házasságközvetítést" is végzett, területileg exogám párokat boronálva össze, erősebb magyar nyelvi kompetenciájú másik féllel.

“Tusonban úgy maradt meg a magyarság, hogy ha a magyar legények nem is tudtak magyarul, nagyapám tanítására kezdtek magyar feleségeket venni. Márti nénit, Anna nénit, aztán Pusztakamarásról is hozták Julcsa nénit, Ágnest. Hozták Benedek Jusztinát. Egy sorba mindenütt, ahol csak voltak magyar lányok, a tusoni legényeket oda elvitte nagytatám. Elbeszélte nekik a helyzetet, s mindent, hogy miért kell összeházasodni magyarokkal, mert másképpen elveszítjük a nyelvünket. És jó házasságok történtek. Nem lehetett mondani egy helyre sem, hogy baj történt volna. S ilyenformán mentette meg a tusoni magyarságot nagytatám. Úgyhogy a keze alatt felnövő generációk ma beszélnek magyarul. De mikor Tusonba került, nem tudtak egy szót sem magyarul.” (Hermán 2001, 180.)

“Volnának-e magyarok Cegőtelkén vagy Fűzkúton, ha a múlt század derekán nem állítják talpra őket szorgalmas lelkészeik, és nem hozzák vissza őket az idegen nyelv tengeréből?” (Vetési 2001, 276.)

“Máthé nagyapám 1908-ig volt lelkész Szépkenyerűszentmártonban. Ő és a családja voltak tulajdonképpen azok, akik megmentették ezt a falut az elrománosodástól. (…) Apám nagyon meg volt keseredve, mert amikor odament, a falu felső végén már románul beszéltek egymással. Tudta ő, hogy magyarok, de rájuk köszönt az ő rossz románságával. (…) Műveltek és értelmesek lettek. (…) Az én ifjúkorom komoly kultúrélete után olyan szomorú most így látni ezt a kiürült falut.“ (Tőkés Istvánné Vass Erzsébet. Vetési 2002, 16, 18, 20, 21.)

Az idősebbek sok helyütt maguk is együttműködtek, másutt kényszerítették őket.

"Szegény nagytatám egyszer nagyon-nagyon felbőszült, hogy miért nem akarnak magyarul beszélni, korbácsot vett, s megkorbácsolta őket. S akkor megmondta nekik:

– Ha nem jösztök a templomba, akkor is kaptok, ha jösztök s románul beszéltek, akkor is fogtok kapni." (Hermán 2001, 142.)

"Megengedem, hogy [a református tanítók és lelkészek] néhol erőszakolják a magyarul beszélést és e miatt közöttük és hiveik között surlódás, összeütközés támad..." (Koós 1879, 64.)

Az alpestesi református lelkész az állami tanító segítségével 1885-ben református vallásra térítette a kisbarcsaiak egy részét, akiknek ősei állítólag magyar reformátusok voltak.[4]

“…az egykori magyar egyháztagok közül csak néhányan tartották meg nemzetiségöket és vallásukat, a nagyobb rész magyar nevekkel más vallás és nemzeti elembe olvadt föl.” (Dáné 1863, 15.)

“Kisbarcsa 1875-ben Réthi Lajos kir. tanfelügyelő, később Emke igazgató-választmányi tag és megyei választmányi elnök gondoskodásából 1 tanerős áll. iskolát kap (feljár 77 növendék) s 1885-ben az egyesület megalakulása esztendejében Bodosi Lajos áll. tanító, Thamó Gyula alpestesi ref. lelkész és Szántó Károly körjegyző hatására, szept. 10-én a másodiknál egyszerre 35-ön jelentkeznek őseik hite felvételének kérésével.” (Sándor 1910, 242.) A következő évben ez a szám 80-ra emelkedett. A helyszínre látogatott Szász Domokos ref. püspök és Barcsay Kálmán alispán. A templom építésére az EMKE adott pénzt (uo.).

“Kis-Barcsán a régi magyarság ivadékai részben visszatértek a ref. egyház kebelébe s az állami iskolát szorgalmasan látogatva az új nemzedék apránkint rászokik ősei nyelvére ismét.” (Téglás 1902, 91.)

A református egyház igyekezett elmagyarosítani az allogén szórványokat is, ezekből azonban kevés akadt.

A bánáti Klopodia ref. egyházát morvaországi cseh és szepességi és bácskai német telepesek leszármazottai alkották. 1899-ben nyugdíjba ment Jauza Vince ref. lelkész, aki még tudott és prédikált is mind csehül, mind lengyelül. Az 1900-as években magyarokat és románokat telepítettek be. 1907-ben Kádár Dánielt választották ref. lelkésznek, aki vasárnap délelőtt németül, délután felváltva németül és magyarul tartotta az istentiszteletet (utóbbi ellen a hívek egy része zúgolódott) (Higyed 2003). Az Arad vármegyei Németpereg református iskolájába az egyháztanács 1882-ben vezette be a magyar tannyelvet a cseh helyett (Kehrer 1910, 207). "Még csehek is vannak a megyében nagyon csekély számban Borosjenőben (Morvából jöttek) és Németperegen. Lehet mondanunk, hogy ma már teljesen beolvadtak az őket környező lakosságba." (Somogyi, in Bartucz – Kollarov – Somogyi 1912, 499.) Az 1900-as népszámláláson az 1473 németperegi lakosból 308-an még cseh anyanyelvűnek vallották magukat.

Német irodalmi nyelv a templomban

A szász lelkészeknek kötelező volt két évet német egyetemeken (leggyakrabban Berlinbe és Tübingenbe jártak) vagy hármat a bécsi protestáns teológián eltölteniük. (Boner 1865, 4. fej.)

A szász lelkészek ezért jól, bár nem túl természetesen beszélték a Hochdeutscht. A szász parasztokkal a helyi nyelvjárást használták (uo.).

---

4 Kovács Gyárfás szerint (Tarlózás a belső-szolnoki esperesi kerület történetéből. Közművelődés 1901, 245–246) 1872 elején 96 ortodox vallású sajószentandrási lakos jelentette be lelkészénél, hogy át kívánnak térni a római katolikus (!) vallásra. Közülük 44-en február 11-én meg is változtatták a vallásukat. További sorsukról Kovács hallgat, csupán azt a furcsa magyarázatot adja, hogy később a római katolikus plébános elfoglaltsága miatt (!) nem ért rá számukra szentmiséket tartani. A népszámlálásokban nem látjuk nyomát a sajószentandrási román római katolikusoknak.

A gyermekek a hittanórákon irodalmi német katekizmust használtak (Kőváry 1847, 186).
Az irodalmi német szövegeket XIX. század közepéig általánosan, de gyakran még az 1870-es években is a templomban és az iskolában szászos kiejtéssel és az ismeretlen szavakat tájszavakkal helyettesítve olvasták föl (Bernhard Capesius: Die deutsche Sprache im Spiegel der Geschichte und als Spiegel der Geschichte. Zeitschrift für Deutschkunde 47, 218, idézi Kessler 1997, 211). "Elővesznek egy német könyvet és abból szászul olvasnak. Megforditva azonban nem lehet." (Dorner 1910, 52.)
"1849-ig templomban, iskolában sőt gimnáziumban is szászul beszéltek; püspöki rendeletre azután a pap minden második vasárnap németül prédikált. [...]

Jellemző, hogy több pap benn is akadt olykor a prédikációban a második vasárnapon és szász nyelven folytatta tovább, mert a német nyelvet ők sem birták folyékonyan mindnyájan eleinte." (Dorner 1910, 52.)
"Auch nachdem im Zuge der sprachnationalen Bewegungen innerhalb der in Siebenbürgen vertretenen Ethnien der Bishof der säschsischen Volksgruppe 1849 für die evangelische Kirche den Gebrauch des Hochdeutschen als Verkündigungssprache anordnet, kommt es nur sehr langsam zu einer Gewöhnung an das »Deutsche«, wie man die deutsche Standardsprache heute bezeichnet." (Schabus 1996, 59.)
„Die *Gottesdienste* wurden früher abwechselnd einmal auf »deutsch« abgehalten und einmal auf sächsisch." (Schabus 1996, 71.)
„Bei sächsischen Beerdigungen muß die Mundart gebraucht werden." (Schabus 1996, 79.)

A görög katolikusok és az ortodoxok latinizáló román nyelve

Heliade Rădulescu 1839-ben, praktikus okokból az egyházi könyvek nyelvét választotta a sztenderd román nyelv mintájául. A különböző vidékeken élő ortodox románok többnyire ugyanazon, vagy hasonló szövegű szertartási könyveket használták (az utóbbi időben már főként azért, mert a Kárpátokon túl készült könyvek terjedtek el a Kárpátokon innen is). Ezek mind azonos nyelvi hagyományba illeszkedtek és arra a nyelvváltozatra épültek, amelyet Coresi diakónus alakított ki, főként az akkori Târgovişte környéki nyelvjárás fölhasználásával. Már Rădulescu is úgy gondolta, hogy az egyházi nyelvből ki kell rostálni a nem latin eredetű szavakat és a helyükre a nyelvjárásokból latin eredetűeket kell beemelni. Pont a kereszténység, a szent szövegek, a szertartások, szent cselekmények szókincse azonban tele volt nem román, főleg szláv, részben újgörög és magyar eredetű elemekkel. Cipariu a saját, Rădulescuétól eltérő és jóval radikálisabb elvei szerint végezte el a görög katolikus egyházi nyelv "megtisztítását". Az általa bevezetett terminológia később az ortodox egyházban is elterjedt, de ott sosem vált általánosan elfogadottá. Ioan Popasu karánsebesi ortodox püspök (mellesleg Titu Maiorescu nagybátyja) elítélte azokat a papokat, akik a hagyományos, megszokott liturgikus kifejezéseket neologizmusokkal cserélték föl (Foaia diecesană, 1891, 38. sz., 35–36).
A latinisták egyik legutáltabb szava a *blagoslovenie* volt, helyette a *binecuvântaré*t igyekeztek elterjeszteni (pl. Agârbiceanu 1972, 139–140).
Bariț a *Limb'a bisericésca* c. írásában (Observatorulu, 1880, 28-30. sz.) a következő "barbarizmus"-okat idézte, mint amelyeket ki kell gyomlálni az egyházi nyelvből: *blagovestenie, preobejenie, slavă, duh, veci, cinste, nădejde, grai, norod, stil, har, sălăşlui, potir, patrahir, cazanie, ceasloc, molitfelnic, maslu, molitvă, vecernie, paraclis.* Úgy érvelt, hogy a román nyelv már nem ugyanaz, mint 250 évvel ezelőtt, amikor az egyházi könyveket fordították (30. sz., 119).
"Asia dara, daca limb'a din cartile bisericesci s-ar cuveni se ni servésca de temelia pentru cultur'a nostra intelectuala, de ce se nu curatimu temeli'a acést'a de elementele straine, ca ea se devina in fapta temeli'a culturei nóstre intelectuale? [...] Dar trebue se recunóscemu, cà slavismulu a avutu mare inriurire asupra limbei in carea sunt traduse cartile nóstre bisericesci, si cà de slavismi va fí timpulu ca se ne curatimu odata! Candu o dicemu acést'a nu intielegemu ca slavicismii se-ii inlocuimu érasi cu barbarismi, ci cu termini romanesci." (Mangra 1877, 109.)
(Plopescu esperes) "Inse elu numai decâtu observà, cá déca va vorbí romanesce, nu va avé asiá publicu numerosu. Romanii nu voru pré venì, càci natiunalisti se voru ferí alu ascultá; ér ceialalti si-voru cautá de tréba, si nu voru perde timpulu ascultandu la predicatii romanesci, cari nu li aducu nici un folosu. Incâtu pentru unguri, la aceia nu putea calculá, càci dinsii nu pré scieau romanesce, si deosebitu nu intielegeau limbagiulu parintelui Plopescu, in care abiá ici-colo se audiá câte unu cuventu romanescu intre cele multe latinesci." (Vulcan 1876, 2, 96.)
Onisifor Ghibu a bukarestben 1896-ban megjelent Evhologiut (Molitvelnicult – imádságoskönyvet) szedte darabokra, egymás mellé téve a neologizmusokkal zsúfolt új és a hagyományos régi szöveget (Ghibu 1905, 44–53). Úgy érvelt, hogy amíg bizonyos neologizmusok megengedhetőek a tudományos szövegekben, a népnek szánt imádságoskönyvben nem szabad őket használni. Ha a tiszta népnyelvet használják bennük, az nem bántja az urakat, akik úgyse járnak templomba és nem imádkoznak, az újmódi mesterséges nyelv viszont zavart kelt a nép fejében (uo., 54–55). Javaslatai a bukaresti „Evhologiu" szóhasználata helyett: *creează* h. *zideşte*, *a forma* h. *a închipui*, *catoliceasca* h. *sinodiceasca* (a *Credó*t javították ki!), *deridere* h. *batjocură*, *a serba* h. *a prâznui* (az Evhologiu következetesen az előbbit használja), *serviciu* h. *slujba*, *oră* h. *ceas*, *timp* h. *vreme*, *martir* h. *mucenic*, *agricultor* h. *plugar*, *nutriment* h. *hrană*, *gigant* h. *uriaş*, *profet* h. *proroc*, *serv* h. *slugă*, *eliberare* h. *slobozire*, *repauzează* h. *odihneşte*, *a dedica* h. *a închina*, *a proaduce* h. *a duce înainte, vins* h. *biruit*, *mizericorde* h. *milostive* (Ghibu 1905, 56–58).

“Am avut ocazia să aud pe un crîsnic bătrîn dela o biserică foarte respectabilă, zicînd din toată convingerea despre Evhologiul Sfîntului Sinod din metropola Romînilor, că el ar putea jura, că această carte e o contrafacere jidovească, »pentru că numai jidovii umblă să strice slujba lui Christos.«” (Uo., 55.)
“E destul pentru ţăran că nu înţelege legile şi regulamentele, cari sînt scrise într-o limbă străină pentru el, nu trebuie a face ca să înţeleagă tot numai atît şi din rogăciunile din casa Domnului, singura mîngăiere pentru sufletul lui.” (Uo.)
„Ionică ştia că în Bogatu, unde erau şi uniţi şi neuniţi, în biserica ortodoxă se cînta, doamne miluieşte, iar în cea unită, doamne îndură-te spre noi. Că într-una se zicea *Duh*, în cealaltă *Spirit*.” (Agârbiceanu 1972, 141.)
Bănuţ 1912-ben írt, „Doi »Fraţi in Cristos«. – Tipuri de pela 1900” című írása az unitus és az ortodox lelkészek nyelvét parodizálja (Bănuţ 1931, 49–56), ugyanazon falu unitus és ortodox lelkészének egymás ellen írt fiktív levelével.
Az unitus lelkész: Antoniu Papiriu de Kőváry, fost alumn al Seminariului Central din Pesta, Possesor al decorăţiunei „De propaganda fide” etc. latin idézetekkel tűzdeli tele levelét (49–53). Ellenfele szerint „cum poace să cipărească comégiile Ungurului uñiat dîn Sătmar, cărùĭ soră îi măritată după spăiĭa *Belteleky*, iar fracele „sfântocului”, *Kővóry Samu*, îi Ungur cu pinceñi, cum îs tăţĭ Ungurii dă pre pustă.” (54.)
Kőváry nyelvéből: *în cvalitate de custode vigilent, să proţedem, pentru a asecura tandem aliquando victoria finale a ideilor salvatoare, populăţiunei trans- şi ciscarpatine, ţelebru, actualminte, în seclii seclilor, ocţidentale, possesorul de pământ, amoare, poştameşteriţă, quotidiene.*
Az ortodox lelkész: Duşan Novacovits – ellenfele állítása szerint „rabiatul Sârb, romanisat abia ieri-alaltăieri, după dismembrarea Slavilor bănăţeni de către Români. Notes, cumcă moşul său Milan, precum şi vărul său Svetozar, sunt şi azi Sârbi, ca toţi Sârbii.” (50.)
Nyelvjárásias kiejtését Bănuţ mellékjelekkel adja vissza (53–56): *gimiñeaţă, fruştuc, girept* (’direct’), „şĭetì ale şapce coloañe dă dogmĭe ş-alce minunăţîi scriate în ţaitùngu [Zeitung] vostru dă ţălibuşĭi [=celibe] amoridzat dă spăioañe” *vĭedzî?, m’o viñit să mă rîdz, Redactăr, cicălosu, în şĭinstea, duhovñic ortodox*
„Pe Sârbi (ti. szülőfalujában) în doădzăşĭ d’añĭ ĭ-am convercit la rumâñism. Numa ăĭ bătrâñĭ maĭ voerbĭesc câta sârbĭesce, ciñerii s’or rumânidzat, cu toace obişăiurilĭe.” (55.)
„Ogoaĭe-ce, fărisăule, până nu ce blăgoslovĭesc!” (Uo.)
A latinista nyelveszmény és az etimologikus helyesírás a legtovább, egészen a korszak végéig a görög katolikus egyház hivatalos irataiban és a Balázsfalván kiadott tankönyvekben tartotta magát.

A cirill betűk továbbélése a román ortodox egyházban

A bukaresti érsekség 1841-ben bizottságot állított fel, hogy egységesítse a cirill betűs helyesírást és az új helyesírás szerint írja át az egyházi könyveket. A bizottság munkája során figyelembe vette az erdélyi latinizmus elveit is. A széles körben meghonosodott új cirill betűs helyesírás pl. jelölte a cipariui szóvégi néma *u*-t.
Miután azonban a világi román írásbeliség már a század közepén áttért a latin ábécére, az ortodox egyház hivatalosan 1881-ig, a gyakorlatban pedig még tovább cirill betűs könyveket használt.
Şaguna maga sem támogatta a latin betűk bevezetését az egyházi könyvekbe és a románi püspökség is hitet tett a cirill betűk szükségessége mellett (Grecu 1988, 68; a románi püspökség bizottságának nyilatkozata, Observatorulu, 1881, 6. sz., 23. o.). **Az egyházi adminisztrációba azonban hamar bevezették a latin betűket.**
A tiliskai ortodox iskolában 1850-ig tanították a Bucoavnából a cirill betűs írást, ekkor átálltak a latin betűk tanítására. A cirill betűket ezután a vallásoktatás keretében tanították, egészen 1870-ig (Bratu 1912, 66).
“Én már befejeztem a bukváriumot, és épp az Imádságoskönyvet kezdtem volna tanulni, amikor a mi iskolánkba is bevezették a latin betűs ábécéskönyvet.” (Slavici 1980, 56, 1854-ben kezdte az iskolát Világoson.)[ii]
A monyói ortodox iskolában az 1861–62-es tanévig vezették a naplókat cirill betűkkel (Basista 2005, 98).
Rakasdiában az anyakönyvek vezetésénél 1866-ban tértek át a cirill betűkről a latin betűkre (Novacoviciu 1923, 62).
Az ortodox felekezeti iskolákban a hosszú átmeneti időszakban mindkét írásrendszert igyekeztek megtanítani a gyerekeknek.
“Miután a latin betűket megtanultuk, nyilván csak így írtunk, ez azonban roppant nehéz volt, mert cirillbetű több volt, és így könnyebb volt írni. Nyelvünkben ugyanis vannak olyan hangok, amelyekre cirillbetű volt, de latin betű nem. Akkoriban még nem volt latin betűs olvasókönyvünk. Egyelőre tehát továbbra is az Imádságoskönyvből, majd később a Zsoltárokból gyakoroltuk az olvasást.” (Slavici 1980, 57.)[iii]
“...old Nicolae Albu...would teach us the Cyrillic alphabet one day, reading the Latin alphabet another, 'rythmetic'” (Vasile Goldiş emlékezése a csermői iskolára az 1860-as évek végén, Discurs pe marginea legii învăţămîntului primar, *Patria*, September 14, 1924, idézi Livezeanu 1995, 147).
"Càci, spunendu adeverulu, este si rusine a mai invetiá si astadi citirea cu litere cirilice: apoi pana candu avemu cartile bisericesci tiparite cu aceste caractere, suntemu constrinsi se o facemu, chiar pentruca se nu damu »lovitura de mórte simtiementului religiosu«" (Mangra 1877, 109).
1881-ben a cirill betűs ortodox egyházi könyvek helyett új, latin betűs könyvek jelentek meg. Ezzel az ortodox egyház (legalábbis a liturgiai könyveket illetően, hiszen az egyházi lapok, mint a *Telegraful Român* és a *Biserica şi Şcoala* latin betűkkel, etimologikus helyesírásban jelentek meg) **átugrotta az etimologikus helyesírás korszakát** (Gheţie 1975, 493).

Vasile Mangra gondolatai a készülőben lévő új könyvekkel kapcsolatos nehézségekről: Az eddigi, cirill nyelvű könyvek az összes román tartományban ugyanazt a szöveget tartalmazták, most azonban egyrészt a túlzó latinista törekvések, másrészt a különböző vidékeken különböző nyelvekből átvett jövevényszavak megnehezítik az egységes szöveg alkotását. Az első tendencia a szent szövegeket mindenütt érthetetlenné a nép számára, a második felborítaná a román nyelvterület nyelvi egységét (Mangra 1880, 269).
"De aceea cartile bisericesci negresitu au trebuintia d'a fí intocmite astfeliu, ca ele, pe cum in trecutu, asia si astadi se fie aceleasi in tóte bisericile romane, din ele romanii se invetie si se audia aceasi limba in Bucuresci, aceasi limba in Aradu, si aceasi limba in Blasiu!" (Mangra 1877, 110.)
Nagyanyja még harmadikos elemista korában vásárolt Pompiliu E. Constantinnak egy cirill betűs „Ochtoichul mic”-et (1885 körül, Constantin 1931). „ Bunica nu ştia carte dar se bucura de mine când mă vedea buchisind pe Ochtoich. Literile cirile le-am învăţat dela mama. Ea ţesea la răsboiu şi-mi arăta câte o slovă şi aşa mă chinuiam lângă războiu până o deprindeam ca să trec la alta; şi tot aşa învăţam prima dată Psalmul 50 »Milueşte-mă Dumnezeule« după care a urmat alţii.” (Uo., 23.)
„Budurlean a început să mă înveţe buchile chirilice, cu cari erau tipărite cărţile bisericeşti. Tata mă ajuta să le învăţ. Mă lua între genunchi, punea ceaslovul în faţa mea, şi mă silea să ghicesc slovele.” (Ti. az első tanítója, 1885 körül, Tăslăuanu 1876, 57.)
Éves egyházközségi számadások Vekerden: „În prima perioadă aceste documente au fost scrise în româneşte cu chirilice, apoi în ungureşte şi în româneşte. De exemplu primul document, din anul 1842, este scris în româneşte cu chirilice şi reprezintă *»Socoata comunităţii bisericeşti din acel an«*. Următorul este datat în anul 1846 şi este scris în ungureşte *»Vekerdi Nem Egyesült Bringye Lászlónak az 1846-47 évi kurátori számadása*« apoi este continuat în româneşte cu chirilice […]. În anul 1867 se scria încă tot în româneşte cu chirilice, şi numai abia din anul 1889 se scrie româneşte cu alfabet latin […] Acest tip de documente s-au păstrat din mai mulţi ani, dar o bună parte din ele au fost scrise în limba maghiară chiar şi înainte de 1920.” (Csobai 2000, 178.)
“Erdély oláhok lakta földjén a Cyrill betű kiszorult ugyan a könyvekből, de emlékoszlopokon, kereszteken, fejfákon használják jelenleg is.” (Hoitsy 1902, 32.)
A leghosszabb ideig megjelent román nyelvű kalendárium, a nagyszebeni Calendariu... egészen 1911-ben cirill betűkkel nyomva jelent meg, akkor váltotta föl a latin betűs Calendarul săteanului (közben természetesen más, latin betűs kalendáriumok is megjelentek Nagyszebenben, Răduică – Răduică 1981, 220). Nagyszebenben 1907-ben még nyomtattak cirill betűs imádságos könyvecskét (Ion Raica Múzeum gyűjteménye, Szászsebes), Brassóban 1911-ben cirill betűs kalendáriumot (Iordan 1978, 42). Az aradi ortodox püspökség lapjában 1911-ben megjelent hirdetés, hogy az a "librăria Diecezană din Arad"-ban kapható Molitvelnicul "cu litere latine" (Biserica şi Şcoala 1911/46. sz.).

Az egyházi nyelv és egyházi szervezet hozzáigazítása az anyanyelvhez

A bánáti román és szerb ortodox egyház különválása

1863-ban Ferenc József rendeletben nyilvánította ki szándékát a szerb mellett egy román ortodox metropolia fölállítására (Bocşan 1998, 208). Az 1864-ben császári rendeletre összehívott érseki szinódus feladata a szétválás megtervezése volt.
A román ortodoxokat Şaguna, Procopie Ivacicovici, Andrei Mocsonyi és Vincenţiu Babeş vezette. Az aradi püspökséget románnak nyilvánították és létrehoztak másik két román püspökséget, a lugosit és a karánsebesit, a temesvári egyházmegye (a facseti, a hisziási, a lippai és a zsebelyi) és a verseci egyházmegye négy-négy esperesi kerületéből (lugosi, karánsebesi, mehádiai, varadiai). A temesvári és a verseci püspökség a szerbeké maradt. Elhatározták, hogy népszámlálást tartanak a továbbra is a temesvári és verseci püspökségek területén maradt román vagy vegyes lakosságú falvak hovatartozásának megállapítására (uo., 208–209). 1865 február–márciusában az újabb, karlócai találkozón nem tudtak megegyezni az egyházi birtokok javadalmak és a monostorok kérdésében – a szerbek a románok által kért jövedelem felét sem voltak hajlandóak fölajánlani és nem járultak hozzá a román püspökségek területén fekvő négy monostor (Bezdin, Bodrog, Szentgyörgy és Meszics) átadásához sem (uo., 211–212). A következő két évben az egyes falvak lakói gyakran írtak petíciókat az egyházi és világi vezetőkhöz és a vitás helyzeteket vegyes bizottság vizsgálta ki (uo., 212).
1868:IX. tc.: a szerb és román metropolia szétválasztása.
1868:XXXIX. tc.: a gyulafehérvári g. kat. metropolia, lugosi és szamosújvári püspökség felállítása.
1871. júl. 1-én, egy újabb tárgyalási ülésszak végén, az időközbeni törvényi kötelezettség határása a két fél aláírta a karlócai egyezményt. Megegyeztek a javadalmak megosztásának mértékében és abban, hogy a négy monostor szerb kézen marad; meghatározták a vegyes nemzetiségű falu fogalmát: ahol az ortodox egyházközség legalább 100 tagja más nemzetiségű, mint a többség; a helyi közösségek választhattak a szétválás vagy az egyben maradás mellett. A szétválási kérelmeket 1872 februárjáig kellett beadniuk. A templom a többségi nemzetiségé maradt, de egy ötéves átmeneti időszakban váltakozva egyik vasárnap ószláv, másikon román nyelvű liturgiát kellett tartani. Megállapították a fizetendő kártérítések mértékét a szétválás esetén – ennek kiegyenlítéséig a szétválás nem történt meg. A bánáti román püspökség területén a kolostorok (Bezdin, Bodrog, Monostorszentgyörgy és Meszics) szerb kézen maradtak (Bocşan 1998, 213–

214).
„Az én gyermekkoromban az aradi püspök a bánsági Procopie Ivanovici volt, aki bár nem tudott jól románul, romannak számított, s Andrei metropolita halála után a nagyszebeni érseki székbe jutott." (Slavici 1980, 42.)[iv]
"A szerb földmívelők és napszámosok mindannyian beszélnek románul. Van az aradmegyei szerbek között olyan is, aki egy szót se tud szerbül." (Kollarov Mózes István az Arad megyei szerbekről, 475.)
"A *szerb* faj a vármegyében a lassú pusztulás képét mutatja: intelligens eleme többnyire magyarrá válik, míg a nagy tömeg lassan románosodik." (Temes vm.-ről, Alexics – Czirbusz 1913, 145.)
Orsován közös román–szerb kaszinó működött (Jakabffy 1940b, 508).
Pattás az 1850-es években a verseci szerb ortodox hierarchiához tartozott, ennek megfelelően az iskolában ószláv nyelvet is tanítottak. 1890-ben az iskolát erőszakkal községivé szervezték át – "limba română abia mai este tolerată în cetit şi scris" (Popoviciu 1914, 34).
Csákován 1896-ban vált külön a szerb és a román ort. egyházközség (Szentkláray 1898, 649).
A fenlaki szerbek 1900-ban, a monostoriak 1897-ben, a knéziek 1889-ben, a tornyaiak 1879-ben, a tolvádiak 1878-ban, a dentai románok 1884-ben, a paráciak 1896-ban, a szaravollaiak 1897-ben építettek saját templomot.
Az 1900-as években a bezdini kolostor korábbi bérlői helyébe csak szerbekkel szerződött és így kb. 150-200 szerb telepes költözött Munár faluba. 1909-ben a szerb ortodox érsekség pert indított a román ellen azzal a követeléssel, hogy Bresztovác egyházközségét kebelezzék át a szerb egyházba vagy nyilvánítsák vegyes gyülekezetté. A faluban az 1900-as népszámlálás 381 román mellett egyetlen román személyt talált. A budapesti törvényszék elutasította a szerb egyház követelését és az ítéletet a Kúria is helyben hagyta (Biserica şi Şcoala 1911/19. sz.).

Román és ruszin görög katolikusok

1854-ben a munkácsi görög katolikus püspökség területéből 94 román nyelvű parókiát az akkor létrehozott szamosújvári püspökséghez csatoltak.
Vasile Jurca 1869. VII. 6-án interpellált a parlamentben. Állítása szerint a máramarosszigeti g. kat. románok ort. hitre akarnak térni. 120 családfő aláírásával már kérvényt is írtak a munkácsi püspökhöz. Ahhoz a három román többségű g. kat. egyházközséghez tartoztak ugyanis, amely nem került a szamosújvári püspökség fennhatósága alá. A ruszin pap továbbra is ruszinul tartotta az istentiszteleteket és a vallásoktatást, amit ők nem értettek (Képviselőházi Napló 1869–72, II., 364–365).
1871-ben a máramarosszigeti parókiát román és ruszin parókiára osztották (Achim 1998, 124).
„Miután 1885-ig a máramarosvármegyei görög katholikus románság a munkácsi és az ungvári görög katholikus ruthén püspökök fenhatósága alá tartozott, azok oda nagyobbára olyan ruthén papokat és tanitókat küldöttek, akik nem tudtak románul." (Gagyi 1908, 333.)

Magyar és szász evangélikusok

A tíz barcasági magyar falu és a kiskapusi magyar evangélikusok istentiszteleti nyelve a magyar volt, de a szász evangélikus egyházhoz tartoztak. Sőt, 1850-ig a szász ev. püspökség felügyelete alá tartoztak a kóbori, a vízaknai, a szászvárosi és a tordosi református egyházközségek (Dáné 1863, 25). Kiskapuson 1757-ben választották meg az első nem szász, 1776-ban az első magyar lelkészt (Binder 1994). A magyar reformkorban a tízfalusi lelkészek többsége már magyar volt. 1842. I. 7-én alakult meg *Az ágostai vallástételt követő barczai magyar papok társasága.* Mivel panaszaikat közzétették az Erdélyi Híradóban, az egyház a gyülekezésüket eltiltotta (Nikodemusz 1927, 7–8). Ezután a guberniumhoz fordultak panasszal és engedélyt kértek a református egyházhoz való csatlakozásra (uo., 8). "...a tiz magyar faluba, melynek 18000-nyi lakossága között bizonynyal nincsen 18, ki németül tudna." (Orbán 1873, 120.) 1874. IX. 3-án a magyar evangélikus papok bejelentették a főkonzisztóriumnak, hogy ki szeretnének válni az erdélyi egyházkerületből és belépni egy másikba, amihez engedélyt kértek a vallás- és közoktatásügyi minisztertől is (Nikodemusz 1927, 10). 1877. X. 3-án az országos evangélikus egyház úgy döntött, hogy azok az egyházközségek, ahol a helyzet a végsőkig elmérgesedett, csatlakozhatnak más szuperintendenciához (uo., 11). Az 1886. III. 25-én tartott brassói konventen megalakult a magyar evangélikus egyházmegye. 1886. VIII. 18–19-án Késmárkon a tiszai egyházkerület kebelébe fogadta a brassói egyházmegyét (uo., 12).
Doboka vármegye és Torda vármegye felső kerületének szász evangélikus egyházai már 1850-ben kiváltak a XVI. század óta közös református–evangélikus nagysajói káptalanból, amelyet 1883-ban református egyházmegyévé szerveztek. Ugyancsak 1850-ben vonták ki a reformátusok felügyelete alól a fogarasi és sárkányi szász evangélikusokat.
Ezzel az erdélyi magyar evangélikusok többsége külön magyar egyházszervezet keretébe került, a speciális jogállású szász közösségek pedig betagozódtak a szász evangélikus egyházba.
1848 és 1900 között a lugosi evangélikusok és reformátusok közös egyházközséget alkottak (Jakabffy 1940b, 490).
„Der Gottesdienst wurde an zwei Sonntagen in deutscher und am dritten in ungarischer Sprache abgehalten." (A csukási közös evangélikus–református imaházban 1866–67-ben, Lay Red. 1999, 327.)

Magyar nyelvű görög katolikusok

1700-ban, az Unió alkalmával Róma elismerte a román egyházi nyelvet, amíg tehát a római katolikusoknál latinul

miséztek, a görög katolikusoknál románul. A román görög katolikus egyházmegyék területén azonban az idők folyamán sok egyházközség hívei elmagyarosodtak, mások pedig eleve nem román, hanem ruszin származásúak voltak.

„Hajdúdorogon a XVIII. század végén, a mise kivételével minden szertartást csaknem teljesen magyarul végeztek. A román paróchiát 1819-ben megszüntették." 1840 körül az új főesperes visszaállította az ószláv liturgiát, ami azonban csak addig maradt fenn, amíg ő hivatalban volt (Pirigyi 1982, 103).

1833-ban Nagyváradon jelent meg az első magyar nyelvű g. kat. énekeskönyv Kerekes Deme lelkész fordításában (Petrus 1897, 16). Szabó Jenő szerint viszont már 1825-ban magyar imádságoskönyv jelent meg Kassán.

Lemény püspök állítólag már 1848 előtt javaslatot tett a magyar liturgikus nyelv bevezetésére a magyar anyanyelvű egyházközségekben, Kopácsy József esztergomi prímás azonban ezt visszautasította volna, mert állítólag azt hitte, hogy a románok latinul miséznek (Pirigyi 1982 103–104).

A lelkészek közül egyesek főként a ruszin származásúak alkalmazkodtak a magyar nyelvűséghez, sőt szorgalmazták azt, a románok közül sokan annak ellenére ragaszkodtak a román nyelv használatához, hogy híveik azt nem beszélték. Később a románsághoz fűződő kapcsolatok elszakítására terjesztette a magyarországi papság a hívek körében a "törzsökös" magyar, a megyei közigazgatás a Székelyföldön a besenyő eredet mítoszát.

"A székelyföldi románok soraiban a többségi székelységbe történő nyelvi beolvadás lelkiismereti problémákat szült. Az egyházi szertartás nyelve – bár a pap és hívei hosszú évtizedek óta magyarul értekeztek – továbbra is a román maradt, ezt azonban a hívek – a szószékről hirdetett igével együtt – nem értették. Nem véletlen tehát, hogy éppen Udvarhelyről indult el az a mozgalom, mely a románul nem- vagy gyengén tudó görög katolikusok számára egy külön, magyar szertartásnyelvű püspökség létrehozását szerette volna elérni." (Hermann – Kovács 1999, 197–198.)

Gulovics János, egy szerencsi születésű parókus hivatali ideje alatt (1837–1857) a szatmári g. kat. egyház anyakönyveit magyarul vezette, a liturgiát magyarul tartotta, az iskolában is magyarul tanított (Bojor 1937, 71–72). Utóda Petru Bran: „Om al faptelor, Român înflăcărat şi rezolut, înainte de toate şi-a dat silinţa să scoată limba maghiară din biserică şi din şcoală, unde fusese introdusă sub înaintaşii săi şi mai ales sub Gulovici.

Indată după ocuparea parohiei Satu-Mare – n'a lăsat să se rostească nici măcar un cuvânt unguresc în biserica noastră românească, şi din capul locului n'a vrut să predice ungureşte. Iar când enoriaşii săi i-au cerut aceasta, le-a replicat: »Vedeţi aceste foarfece (de pe masa de scris), mai gata sunt să-mi taiu limba cu ele, decât să vă predic ungureşte.«" (Uo., 72–73.) Petru Bran 1877-es halála után utódai ismét bevezetik a templomba a magyar nyelvet (uo., 76).

1853-ban az *Ecclesiam Christi* bulla a megszüntette az esztergomi bíboros fönnhatóságát a görög katolikus egyházközségek felett.

A Székelyföldön a legtöbb unitus egyházban legalább a prédikáció nyelve magyar volt.[5]

„...mert oláhoknak csak nem nevezhetem azokat, kik egy szót sem tudnak oláhul, kik öltözetben, nyelvben, szokásokban, épitkezésben, szóval mindenben székelyek, s kik még Istent is magyarul imádják, csakis olyan papot türvén meg, ki magyar egyházi szónoklatot tart nekik; és ez így van a Nyárád-menti keleti vallásuakkal mindenütt..." (Orbán 1870, 72.)

A máréfalvi görög katolikusokat, akik filiát képeztek és Székelyudvarhelyhez tartoztak, a helyi római katolikus plébánosok anyakönyvezték 1721-től 1897-ig, latinul (Hermann – Kovács 1999, 194).

"Mi elődeink példáját követve szintén a máréfalvi r. k. plébánosnak vettük igénybe minden szolgálatát, odafizettük egyházi szolgáltatlásinkat (kepét), ott gyóntunk, ott áldoztunk, ott nyertek gyermekeink vallási oktatást, oda helyeztük el még szentmise alapítványainkat is, ő keresztelte gyermekeinket és anyakönyvelte is…" (a máréfalvi g. kat.-ok levele a balázsfalvi püspökhöz, uo., 201–202).

„A két felekezet papjai – mint az udvarhelyi unitus templom kapcsán ezt már említettük – gyakran beszolgáltak egymásnak, illetve a hívők is sűrűn látogatták egymás templomát. Alexandru Boeriu görög katolikus lelkész írta 1889-ben: »én is szolgálok a magyar katolikus hiveknek gyónás alkalmával minden fizetés nélkül, minden panasz vagy zúgolódás nélkül«. Ştefan Şandor, Boeriu utóda az esperesi székben 1908-ban jegyezte fel: »Tdő. György Lázár lelkész ur is volt Máréfalván egyházi ügyben segélyemre, de ebből nem következik, hogy híveimet elsajátítja, mert én sokszor vagyok híveinek gyóntatása alkalmával itt Udvarhelyt szolgálatjára.«" (Uo., 200.)

"Csak annyi vót a különbség, hogy a római katolikus mondta a Szentmisét latinul s a görög katolikus magyarul." (Homoródalmáson – Vaszi István, sz. 1905, Oláh 1999, 293.)

„Az itteni [nagykárolyi] gör. katholikus hivek felháborodásukban sokszor ugy tüntettek, hogy az oláh szent beszédek alatt egytől-egyig eltávoztak a templomból. Jogosan. Oly nyelvet csak nem hallgathatnak, melyet nem értenek." (Pituk 1893, 38.)

1867-ben Papp-Szilágyi püspök betiltotta a magyar nyelvű éneklést a makói templomban, amit így indokolt a makói parókushoz írott levelében: „A nép nyelve liturgikus használatra nem alkalmas." (A Szentszék ítélete is ez volt a kérdésben.) Az indoklás azért meghökkentő, mert a románok is saját népnyelvüket használták liturgiai nyelvként. Papp-Szilágyi azonban kifejtette, hogy a román templomi nyelvet csak I. Rákóczi György vezette be abból a célból, hogy románokat megreformálja. A Szentszék azért tűri el a román liturgikus nyelvet, mert az már

5 A székelyföldi románokról ld. még a *Nyelvcsere* rész vonatkozó fejezetét.

az Unió idején is gyakorlat volt. Tehát a román liturgikus nyelv a katolikus egyházban kivétel, további kivételre pedig nincsen lehetőség (Pirigyi 1982, 109–110).
A magyarra fordított egyházi könyvek használatát a román egyházmegyék területén a püspökök betiltották (a Tribuna vezércikke, 1885. X. 17/29., 945).
1868-ban hajdúdorogi kongresszususok 33 egyházközség képviselői célul tűzték ki magyar püspökség fölállítását (Pirigyi 1982 109–110). A király 1873-ban fölállította a hajdúdorogi vikariátust, de ez csak a munkácsi egyházmegye magyar egyházközségeinek egy részét fölügyelte. Danilovics János vikárius fordító bizottságot állított föl és ennek céljraira 30 ezer forintot kapott a kultuszminisztériumtól (uo., 111).
A miniszter ekkoriban 130-200 ezer, a századelőn már 250 ezer magyar anyanyelvű görög katolikust emlegetett (Márki 1880, 77).
Ettől kezdve a hajdúdorogiak folyamatosan követelték az önálló egyházmegyét, sok helyütt pedig engedély nélkül bevezették a magyar nyelvű liturgiát.
1881-ben a Szentszék fölszólította a munkácsi püspököt az ószláv liturgikus nyelv maradéktalan visszaállítására (Pirigyi 1982, 112).
A képviselőház kérvényt írt Treforthoz a magyar püspökség kérdéséről. Trefort 1881-ben véleményt kért a magyar püspöki kar tagjaitól és a budapesti teológia tanáraitól. A megkérdezettek a munkácsi és az eperjesi püspökön kívül ellenezték a magyar püspökség felállítását és a magyar liturgia bevezetését (uo., 113).
A hajdúdorogi Végrehajtó Bizottság 1881-es, az országgyűléshez intézett felterjesztésében utalt arra a lehetőségre is, hogy a magyar egyházmegye elősegítené a nem magyar ajkú g. kat.-ok magyarosodását. A nagyváradi püspökség válaszul elrendelte a magyar ajkú g. kat. községek felekezeti iskoláiban a román nyelv tanítását (uo.).
1896. VI. 27-én Újhelyi Andor hajdúdorogi lelkész ünnepélyes magyar nyelvű liturgiát végzett a bp.-i egyetemi templomban (uo., 114).
A S. Congregatio Officii 1896. IX. 2-i, XIII. Leó által jóváhagyott határozatában megtiltotta a magyar nyelvű liturgiát és elrendelte a magyar szertartási könyvek megsemmisítését (uo., 115). Ezt a határozatot Firczák Gyula munkácsi püspök nem hirdette ki és látszólagos engedmények mellett igyekezett elszabotálni (uo., 116). Míg a határozat előtt a liturgikus gyakorlat nagy különbségeket mutatott, ezután kialakult az az egységes szokás, hogy a mise csendes imáit és az átlényegülés szavait ószlávul, a mise többi részeit magyarul mondták (uo., 116).
Wlassics 1897-ben két memorandumot is intézett a Szentszékhez, először a románok anyanyelvi liturgiájára hivatkozott, majd arra, hogy a keleti szertartásúak esetében a Szentszék mindenütt eltekintett a liturgikus nyelvre vonatkozó elveitől. Válaszaiban a Szentszék hangsúlyozta a románok kivételes helyzetét, melyet éppen az unió miatt kellett fönntartani, végül jóváhagyta a fordítások készítését, de szigorúan csak magánhasználatra. Ezek után a kormány nem foglalkozott többet a kérdéssel (uo., 116–117).
1898. VI. 20-án Budapesten megalakult a Görög Szertartású Katolikus Magyarok Országos Bizottsága, Szabó Jenő nyugalmazott közlekedésügyi államtitkár elnökségével. Felhívásához 113 parókia csatlakozott (uo., 118).
1900. III. 6-án 461 magyar ajkú görög katolikus zarándok érkezett Rómába a Bizottság emlékiratával, amire nem kaptak választ (uo.). Az emlékiratban azt állították, hogy Magyarországon mindig is voltak magyar nyelvű görög katolikusok. A XVII–XVIII. században valójában föl sem merült a magyar nyelv használatának, magyar nyelvű könyvek nyomtatásának a szüksége) (Sztripszky 1913, XIII).
1904-ben Tisza István levelet írt Gr. Szécsen Miklós vatikáni osztrák-magyar nagykövethez a magyar gör. kat. püspökség fölállításáról (Kemény 1966, 151–155). Szécsen válaszában kifejtette, hogy az, hogy a sajtó és a politikusok az ügyet nemzetiségpolitikai kérdéssé tették, sokat ártott a kivihetőségének (uo., 157).
A végül létrejött kompromisszum lényege az volt, hogy a létrejövő egyházmegye színleg nem a magyart, hanem az egyházi görögöt (!) nyilvánította liturgikus nyelvvé és csak a prédikációkban használhatták volna a magyar nyelvet. A papoknak három év haladékot írtak elő, hogy megtanulják a görög nyelvet. Addig bármely nyelven misézhettek, a magyart kivéve. Valójában persze magyarul zajlott a liturgia is (Pirigyi 1982, 131).
„Limba liturgică, conform bulei papale, e cea veche grecească, de fapt însă aproape toate slujbele se fac în limba maghiară.” (Ghibu 1915, 93.)
A román érseki tartomány főpásztori értekezletének határozata a hajdúdorogi egyházmegyének átengedendő plébániákról (1912. II. 17.): a nyelv nem egyetlen kritériuma a nemzetiségnek, a magyar nyelvet valamennyi művelt román beszéli, nem szívesen engednek át olyan parókiákat, amelyeknek hívei a mindennapokban ugyan a magyar nyelvet használják, azonban ragaszkodnak a román szertartáshoz (Pirigyi 1982, 128–129).
A nagyváradi és a szamosújvári püspök kívánságára a Szentszék az új egyházmegye kijelölt területéből nyolc egyházközséget visszahelyezett a nagyváradi, hármat a szamosújvári és négyet a balázsfalvi egyházmegyébe (uo., 129).
Ferenc Ferdinánd megpróbált közbenjárni a püspökség felállítása ellen.
1912. VI. 8-án a *Christifideles Graeci* bulla megalapította a hajdúdorogi egyházmegyét, amelyet visszahelyezett Esztergom metropoliája alá. Az egyházmegyét a következő **tiszántúli, székelyföldi és északkelet-magyarországi parókiák képezték** (a halványabb szín a román nyelvhasználat valószínű jelenlétére utal az adott településen):
Felsőzsolca, Görömböly, Hejőkeresztur, Miskolc, Sajópálfalva, Sajópetri, Sajószöged, Komlóska, Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi, Mezőzombor, Szerencs, Tokaj, Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaujhely, Végardó, Zemplén,

Bodrogszerdahely, Cséke, Dámóc, Kisdobra, Dobrogmező, Zemplénagárd, Bököny, Hajdúböszörmény, Debrecen, Hajdudorog, Érpatak, Tiszabüd, Újfehértó, Ajak, Révaranyos, Nyírkarász, Nyírmada, Nyírtass, Tornyospálca, Nyírgyulaj, Kállósemlyén, Kisléta, Levelek, Máriapócs, Nyírbakta, Biri, Kotaj, Nagykálló, Napkor, Nyíregyháza, Oros, Nyírpazony, Nyírgelse, Nyírbéltek, Nyírlugos, Nyírpilis, Penészlek, Piricse, Balsa, Buj, Kenézlő, Vencsellő, Tímár, Nyírderzs, Fábiánháza, Gebe, Hodász, Nagydobos, Nyírcsászári, Nyírvasvári, Ópályi, Nyirparasznya, Jánk, Kökényesd[6], Nagypeleske[7], Sárközújlak[8], Nagykároly (ruszin és román parókia), Szatmárnémeti, Szárazberek[9], Túrterebes[10], Batizvasvári[11], Szatmár (ruszin parókia), Szatmárudvari[12], Józsefháza[13], Amac[14], Szatmárzsadány[15], Nagykolcs[16], Csengerbagos[17], Csegöld, Csengerújfalu, Óvári[18], Pete[19], Porcsalma, Szamosdob[20], Vetés[21], Csomaköz[22], Domahida[23], Gencs[24], Kismajtény[25], Reszege[26], Szaniszló[27], Érdengeleg[28], Érendréd[29], Mezőterem[30], Portelek[31], Vezend[32], Éradony[33], Érkörtvélyes[34], Értarcsa[35], Gálospetri[36], Nyíracsád, Nyíradony, Piskolt[37], Nyírábrány, Vasad[38], Álmosd[39], Bagamér, Érkenéz[40], Érselind[41], Hosszúpályi, Kakad[42], Nagyléta (ruszin parókia), Pocsaj[43], Vértes, Makó, Nagyvárad

---

6Ruszin eredetűek, de 1865-ben már csak magyarul beszéltek (Mizser 2001). Jelenleg magyar görög katolikus egyházközség.

7 Elmagyarosodott ruszinok (Fényes 1851). "…az akkori Generatio még kízárólag orosz ajku volt, a most pedig már – a régi öregeket kivéve – tisztán magyar." (Mizser 2001, 337.) Jelenleg magyar görög katolikus egyházközség.

8 Ruszin eredetűek, de elmagyarosodtak (Mizser 2001). „1830-ban Sárköz és Sárközujlak lakossága magyar és tót, mert a község akkori földesura a báró Vécsey család időközben tótokat hoz a községbe. […] Ma mindezen községekben csak magyarul beszélnek." (Kardhordó 1928, 210.) Jelenleg magyar görög katolikus egyházközség.

9 Ruszin eredetűek (Vályi 1796/1799), de Fényes Elek már magyar falunak írja (Fényes 1851). Jelenleg magyar görög katolikus egyházközség.

10 1880-ban az 511 g. kat.-ból öt, 1900-ban a 730 g. kat.-ból nyolc vallotta magát román anyanyelvűnek.

11 "Oláh, és orosz falu" (Vályi 1796/1799), "...400 g. kath. lak., kik oláh eredetüek ugyan, de magyarul tisztán beszélnek, s kevés kivétellel nemesek." (Fényes 1851). 1900-ban a 623 görög katolikusból 522 román anyanyelvűnek vallotta magát és utóbbiak csupán 17%-a nem beszélt magyarul.

12 1900-ban 1060 román és 805 magyar anyanyelvű lakosa volt, de előbbieknek csupán 12%-a volt egynyelvű.

13 Román és ruszin eredetű közösség. 1880-ban a 484 g. kat.-ból 378, 1900-ban a 685 g. kat.-ból 486 fő vallotta magát román anyanyelvűnek. Utóbbiak 22%-a nem beszélt magyarul.

14 1900-ban 442 román és 383 magyar anyanyelvű lakosa volt. Előbbiek 38%-a nem beszélt magyarul.

15 1900-ban 1303 román és 155 magyar anyanyelvű lakost vettek számba. Előbbieknek csak 41%-a beszélt magyarul.

16 1900-ban 449 magyar és 356 román anyanyelvű lakta. Utóbbiak 25%-a nem beszélt magyarul.

17 Vályi 1796/1799 szerint "lakosai oroszokbol egyesûltt katolikusok, és reformátusok", de Fényes 1851 szerint "magyar-oláh falu". 1900-ban 864 magyar és 676 román lakost írtak össze. A románok között az egynyelvűek aránya 17% volt.

18 1880-ban a 263 g. kat.-ból 49, 1900-ban a 393 g. kat.-ból 43 vallotta magát román anyanyelvűnek. Egy-két kivétellel ők is beszéltek magyarul. 1930-ben 462 fő vallotta magát román nemzetiségűnek és 106 román anyanyelvűnek. Vö. még Pituk 1893, 39.

19 "Lakosságának öszves száma 223, mind egyesült Görög Catholícus, oláhok, de magyarul is jól beszélnek." (Bilakovits János körjegyző 1864-ben. Mizser 2001, 341.) 1880-ban a 277 g. kat.-ból 178, 1900-ban a 277 g. kat.-ból 63 vallotta magát román anyanyelvűnek. Egy fő kivételével ők is beszéltek magyarul.

20 1900-ban 975 román és 472 magyar anyanyelvű lakost írtak össze. A románok 72%-a beszélt magyarul.

21 1880-ban a 728 g. kat.-ból 409, 1900-ban a 975 g. kat.-ból 333 vallotta magát román anyanyelvűnek. A magyarul nem tudók aránya 14% volt köztük.

22 Román eredetű (Fényes 1851), nyelvileg valószínűleg erősen elmagyarosodott közösség. 1900-ban ugyan a 623 g. kat.-ból még 280 román anyanyelvűnek vallotta magát (és kb. 1/3-uk nem beszélt magyarul), de 1910-ben a 619-ből már csak 5 és 1941-ben 470-ből 244. A számosabb svábok teljesen elmagyarosodtak.

23 Román eredetű közösség (Fényes 1851 és Mizser 2001). 1880-ban 369 g. kat.-ból csak 74, 1890-ben 440-ből 271, 1900-ban 530-ból 335 vallotta magát román anyanyelvűnek, akiknek csupán 9%-a nem beszélt magyarul. 1910-ben a 706 g. kat.-ból ismét csak 155, 1941-ben a 660-ból 77. 2002-ben 561 g. kat. és csak 79 ortodox vallásút írtak össze.

24 1880-ban a 333 g. kat.-ból 244, 1900-ban a 429 g. kat.-ból 342 vallotta magát román anyanyelvűnek. Ez utóbbiak 29%-a nem beszélt magyarul. Vö. még Pituk 1893, 39.

25 Román eredetű közösség (Vályi 1796/1799 és Fényes 1851). 1880-ban az 562 g. kat.-ból 519, 1900-ban a 969 g. kat.-ból 919 vallotta magát román anyanyelvűnek, akiknek kb. 30%-a nem beszélt magyarul.

26 "A népesség Erdély honból veszi eredetét, Román nemzet, Gör. Cath. vallásu, – beszél jelenben kivált az ífjuság – a' román anyanyelvén kivül magyarul is." (Retsky Flórián jegyző Pesty Frigyes 1864–1866-os gyűjtésében. Mizser Lajos 2001, 263.) 1880-ban a 477 g. kat.-ból 340, 1900-ban az 551 g. kat.-ból 530 vallotta magát román anyanyelvűnek. Kb. 16%-uk nem beszélt magyarul.

27 1880-ban 1861 g. kat.-ból 1278, 1900-ban a 2145 g. kat.-ból 1282 vallotta magát román anyanyelvűnek. Ez utóbbiak 7–16%-a nem beszélt magyarul.

28 1880-ban az 595 g. kat.-ból 375, 1900-ban a 752 g. kat.-ból 699 vallotta magát román anyanyelvűnek. Ezek kb. fele nem beszélt magyarul.

29 1880-ban a 610 g. kat.-ból 356, 1900-ban a 697 g. kat.-ból 641 vallotta magát román anyanyelvűnek. Utóbbiak 23–25%-a nem beszélt magyarul. Vö. még Pituk 1893, 39. De Maksay 1942 szerint "Román gyermekek és felnőttek otthoni nyelve ma kétségtelenül a román és legnagyobbrészt így volt ez a háború előtt is..." (244).

30 1880-ban a 666 g. kat.-ból 594, 1900-ban az 530 g. kat.-ból 344 fő vallotta magát román anyanyelvűnek. A falu sváb lakossága teljesen elmagyarosodott.

31 Román falu, 1910-ben 459 román (kb. felük beszélt magyarul) és 24 magyar, 1941-ben 570 román és 15 magyar anyanyelvű lakossal.

32 "…a területen többnyire magyar ajku Romanok laknak, idegen elnevezéseket nem használnak" (Mizsér 2001, 269). Ennek ellenére 1880-ban 694 lakosa vallotta magát román és 80 magyar, 1900-ban 874 román és 34 magyar anyanyelvűnek. A román anyanyelvűek 40%-a nem beszélt magyarul. Az 1009 görög katolikusból 1941-ben 922 vallotta román anyanyelvűnek magát és csak 681 román nemzetiségűnek.

33 1880-ban 16, 1900-ban 2, 1941-ben 7 román anyanyelvűt írtak össze. Vö. még Pituk 1893, 39.

34 Görög katolikus lakói máramarosi ruszin és szilágysági román eredetűek (Mizser 2001). 1900-ban 6, 1910-ben 21, 1941-ben is 21 román anyanyelvűt írtak össze. Vö. még Pituk 1893, 39.

35 1880-ban a 399 g. kat.-ból 326, 1900-ban az 503 g. kat.-ból 303 fő vallotta magát román anyanyelvűnek. Utóbbiak 10%-a nem beszélt magyarul. Vö. még Pituk 1893, 39.

36 1880-ban a 399 g. kat.-ból 326, 1900-ban az 503 g. kat.-ból 303 fő vallotta magát román anyanyelvűnek. 1-2 fő kivételével mindegyikük beszélt magyarul.

37 1900-ban 1342 magyar és 1034 román anyanyelvű lakosát írták össze. Utóbbiaknak csupán 17%-a nem beszélt magyarul.

(ruszin parókia), Árkos[44], Nagyborosnyó[45], Nagykászon[46], Csikszentgyörgy[47], Csiklázárfalva[48], Gelence[49], Illyefalva[50], Lemhény[51], Lisznyó[52], Kézdiszentkereszt[53], Torja[54], Abásfalva[55], Alsóboldogfalva[56], Bözödújfalu[57], Sóvárad[58], Szárazajta[59], Székelyszenterzsébet[60], Székelyudvarhely, Oláhzsákod[61], Gyergyóalfalu[62], Csikszentdomokos[63], Szépvíz[64], Gyimesbükk[65], Gyergyószentmiklós, Gyergyóvasláb[66], Nyárádandrásfalva[67], Nyárádbálintfalva[68], Harasztkerék[69], Nyárádkarácson[70], Kebeleszentivány[71], Marosvásárhely, Székelysárd[72], Szentháromság[73], Szentlőrinc, Kisteremi[74] és Budapest.

Az új püspökséghez 215498 hívő került. A hivatalos anyanyelvi statisztika szerint közülük 26823 volt román anyanyelvű, 21 parókián pedig a hívek többsége (Pirigyi 1982, 132). **Az anyaegyházakról elérhető adatok szűk keresztmetszetének áttekintése** (a lábjegyzetekben) **valószínűvé teszi, hogy a legtöbb, román eredetű közösség nyelvileg teljesen elmagyarosodott. Ezeket mindkét részről igyekeztek a "közös akolba" terelni, ahogyan Rebreanu *Ion* című regényében Laura Herdelea, a virágfalvi (Vireag) pópa ifjú hitvese írja szüleinek:**
„Virágfalva román község, de csak név szerint. Az atyafiak románoknak vallják ugyan magukat, de ezt is magyarul

38 1900-ban 1153 román és 165 magyar anyanyelvű lakosát írták össze. Előbbiek kb. 40%-a nem beszélt magyarul.
39 Román eredetű közösség, de a 322 g. kat.-ból 1900-ban csak heten vallották magukat román anyanyelvűnek. (Munteanu Papp Lukács g. kat. lelkész, az 1820-as években álmosdi parókus) „…nemcsak románúl prédikált, hanem álmosdi híveinek kedvéért magyarúl is." (Márki 1880, 27.)
40 1900-ban 681 román és 172 magyar anyanyelvű lakosát írták össze. Előbbieknek kb. 20%-a nem beszélt magyarul. Vö. még Pituk 1893, 39.
41 "...eredetre nézve oroszok, de már csak az öregek tudják a nyelvet, mindnyájan elmagyarosodtak." (Fényes 1851.)
42 "Népessége 1289 lélek, kik közt 1009 reform., 280 g. kath., kik oláhul és oroszul már csak törve beszélnek" (Fényes 1851, ld. még Pituk 1893, 39).
43 1900-ban 1573 magyar és 1472 román anyanyelvű lakosa volt. Utóbbiak 16%-a volt egynyelvű.
44 Román eredetű, elmagyarosodott közösség (Pál 1998, 71). 1880-ban 34, 1890-ben 7, 1900-ban 1 román anyanyelvű.
45 1880-ban négy, 1900-ban hat fő vallotta magát román anyanyelvűnek. A hívek száma 1941-re hét főre fogyatkozott.
46 A kászonszéki görög katolikus románok 1884-ben a Kászonimpérhez tartozó Dobolyban építettek templomot. Idetartoztak a fiókszék más részeiben élő görög katolikusok is. Az egyházközség 1871-re már magyar anyanyelvű volt (Ilyés 1998b, 93 és Orbán 1869a, 53). 1900-ban az öt kászoni faluban hat román anyanyelvűt írtak össze. Az egyházközség lélekszáma az 1900-as 1155-ről 1941-ben 149 főre zuhant, a többiek valószínűleg rítust váltottak. A 276 kászoni román többsége ma is magyar anyanyelvű (Sepsiszéki Nagy 2000, 121).
47 Román eredetű, elmagyarosodott közösség. Az egykori cinterem fennmaradt sírjai magyar feliratúak (Sepsiszéki Nagy 2000, 95). 1880-ban nem írtak össze román anyanyelvűt, 1900-ban öt főt, 1930-ban hatot. 1941-ben a gyülekezet létszáma 27-re olvadt, ugyanis a hívek rítust váltottak (uo.). 2002-ben kilenc ortodox élt benne.
48 Román eredetű, elmagyarosodott közösség. Az egykori cinterem fennmaradt sírjai magyar feliratúak (Sepsiszéki Nagy 2000, 91). 1880-ban kettő, 1930-ban egy román anyanyelvűt jegyeztek föl. "1912-ben az alcsíki szolgabíróság aktív közreműködésével, a román liturgikus nyelv erőltetése miatti elégedetlenséget kihasználva a csíklázárfalviakat áttérítették a római katolikus egyházba. Az áttérés melletti historikus érvként elhangzott az is, hogy a lázárfalviak besenyők voltak egykor és nincs közük a románokhoz." (Ilyés 1998b, 95.) Sepsiszéki Nagy a rítusváltást 1941-re teszi (Sepsiszéki Nagy 200, 91). 2002-ben 12 ortodox vallású lakta.
49 Román eredetű, elmagyarosodott közösség (Berecz 1893, 387). 1880-ban 196 g. kat. és 6 román anyanyelvű, 1890-ben 219 g. kat. és 63 román anyanyelvű, 1900-ban 251 g. kat. és 87 román anyanyelvű. 1941-ben számuk 37-re csökkent, valószínűleg rítust váltottak. 2002-ben 63, többségében magyar anyanyelvű ortodox élt a faluban (Sepsiszéki Nagy 1998, 200).
50 1900-ban a 72 tagú gyülekezetből senki nem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-re a közösség létszáma 11 főre csökkent.
51 1900-ban a 184 g. kat.-ból senki sem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben csak hat görög katolikust írtak össze, a többiek valószínűleg rítust váltottak.
52 Mivel a településen ortodox gyülekezet is létezett, a görög katolikusok bevallott anyanyelvére a statisztikából nem következtethetünk. 1900-ban a 484 g. kat. és ort. lakosból 31 vallotta magát magyar anyanyelvűnek. Berecz 1893, 164 szerint a falu román lakói elmagyarosodtak. 1941-ben a görög katolikusok száma a tíz év előttihez képest 217 fővel, 21 főre csökkent, a római katolikusoké 14 főről 139-re, a reformátusoké 400-ról 712-re ugrott. A román eredetű, keleti vallású lakosok valószínűleg vallást változtattak. 2002-ben 35 ortodox vallású személyt számoltak össze.
53 1940-ben rítust váltottak (Sepsiszéki Nagy 1998, 205).
54 1900-ban a 145 fős anyaegyház egyetlen tagja sem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben a görög katolikusok létszáma öt főre zuhant, a többiek valószínűleg rítust váltottak.
55 1900-ban az 59 fős anyaegyházból egy, 1930-ban a 13 fő közül ismét csak egy vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben eltűntek a görög katolikusok. Vö. még Hermann – Kovács 1999, 101.
56 A román családok házasságkötések révén elmagyarosodtak (Gálfalvi Gábor: Mélyre nyúló gyökerek. Székelyudvarhely, 2000 című falumonográfiáját idézi Sepsiszéki Nagy 2003, 304). Vö. még Kozma 1879, 77.
57 1900-ban egy fő vallotta magát román anyanyelvűnek a faluban. 1930-ban román anyanyelvűnek 21, román nemzetiségűnek 114. A görög katolikusok száma 1941-ben 21-re zuhant, a többség valószínűleg rítust váltott.
58 1900-ban a közösség egyetlen tagja sem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1930-ban román nemzetiségűnek 31, román anyanyelvűnek 15 fő. 1992-ben a görög katolikusok lélekszáma 9 főre apadt, a többség valószínűleg rítust váltott.
59 A településen jelentős ortodox közösség is élt. A 316 görög katolikus és ortodox vallású lakosból 1900-ban senki nem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben a görög katolikusok száma 6-ra zuhant, a többiek valószínűleg rítust váltottak.
60 1880-ban a 136 g. kat. lakosból még 132 román anyanyelvűnek vallotta magát, 1900-ban a 71 g. kat.-ból és 4 ort.-ból már csak 16. A közösség lassan elfogyott, 1930-ra 15 tagja maradt.
61 Román falu volt, 1900-ban 356 román és 17 magyar anyanyelvű lakossal. A románok többsége azonban ortodox vallású.
62 Román eredetű, elmagyarosodott közösség. 1880-ban a 347 g. kat.-ból kettő, 1900-ban a 387 g. kat.-ból 15 vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben csupán 17 görög katolikust írtak össze, a többiek valószínűleg rítust váltottak. 1992-ben azonban már 52 görög katolikus lakta.
63 Román eredetű, elmagyarosodott közösség (Chindea 1930, 129). 1880-ban 223 g. kat. és 2, 1890-ben 242 g. kat. és 1, 1900-ban 222 g. kat. és 2 román anyanyelvű. 1941-re a keleti vallásúak megfogyatkoztak, mára pedig szinte eltűntek (ld. még Sepsiszéki Nagy 2000, 198), valószínűleg rítust váltottak. A hozzátartozó Balánbányán 1890-ben 14 g. kat. élt, a rézbánya román vendégmunkásai (pl. Hermann Antal: Őszi barangolás Csíkban. Gyergyó, 1907, XII. 8./49, idézi Barabási 1996, 7) ortodoxok lehettek.
64 A görög katolikusok 1879-ben építettek maguknak templomot (Sepsiszéki Nagy 2002, 158). 1880-ban 288 g. kat. lakója közül 248, 1890-ben 434-ből 415, 1900-ban 588-ból 435 vallotta magát román anyanyelvűnek. 1941-ben a tíz év előtt még 929 fős gyülekezet 240 fősre zsugorodott, a többiek valószínűleg rítust váltottak. Ekkor még mindig 125 fő vallotta magát román anyanyelvűnek. 2002-ben 20 ortodox és 1 görög katolikus lakta a falut.
65 A településhez tartozó "patak"-okban, Tarhavaspatakán, Bálványospatakán, Rakottyástelepen, Buhapatakán, Gyimesben, Terkucatelepen és Felsőbükkön élő görög katolikus románok nyelvükben erősen elmagyarosodtak, részben a római katolikus gyimesi csángókkal kötött vegyes házasságok miatt (Ilyés 1998a). A faluban 1891-től EMKE-iskola működött (Sándor 1910, 264). 1900-ban 1360 román anyanyelvűt írtak össze,

mondják, mert más nyelven nem beszélnek. Sír az ember lelke, mikor hallja. […] De nem csoda, hogy szegények elfelejtették ősi nyelvüket, mert Virágfalva a románlakta vidék legszélén van. […] Az itteni jegyző magyar ember, és természetesen egy kukkot sem ért románul. Még a tanító is cudarul töri a nyelvet, habár az iskola felekezeti, az egyház tartja fenn. George nem is mulasztotta el, hogy ott helyben szemrehányást tegyen neki, a tanító azonban azzal mentegetőzött, hogy errefelé már ez a szokás, s a megboldogult öreg pap is kizárólag magyarul beszélt; sőt mit több, biztosított bennünket, hogy mi is kénytelenek leszünk alkalmazkodni. George ekkor fogadalmat tett, hogy bármi történjék, be fogja tölteni nemzetmentő hivatását, és megmagyarázta a tanítónak, hogy a szegény eltévelyedetteket mindenáron vissza kell terelni a közös akolba." (Rebreanu 1967, 303.)[v]

Ezek mellett Szatmár és Bihar vm.-ben és a Székelyföldön is voltak a nyelvcsere folyamatán éppen áteső közösségek. A terület ismeretében valószínű, hogy a statisztikai adatok szerint 90%-ban kétnyelvű közösségek épp a nyelvcsere utolsóelőtti generációjánál tartottak, ők voltak a következő sor dominó a nyelvcserén már átesett, tőlük nyugatra fekvő falvak mögött. Az anyanyelvi kérdésre adott válaszuk inkább az identitást erősítő beszédaktus, semmint a valós helyzet leírása lehetett, különösen, ha az *anyanyelv* szó érzelmi motiváltságára gondolunk. Egyes településeken végül (az anyaegyházak közül ilyen Érdengeleg, Portelek és Vasad) **még tartotta magát a román nyelvűség. Az egyházmegye nem magyar anyanyelvű hívei közül közül 24094 beszélt magyarul és 7829 nem** (Pirigyi 1982, 132). **Az új egyházmegye tehát nemcsak véglegesítette az elmagyarosodott hívek nyelvcseréjét, de újabb hívek elmagyarosítását is napirendre tűzhette.**

1912. XII. 2-án 14, az új egyházmegyéhez csatolandó parókia román lelkésze tartott értekezletet Romul Marchiş nagykárolyi parókus elnökletével Szatmáron és elhatározták, hogy minden eszközzel megakadályozzák az átcsatolást (uo., 133).

11 székelyföldi, főként a marosvásárhelyi esperesi kerületbe tartozó egyházközség kérvényt írt Mihályi érsekhez a balázsfalvi főegyházmegyébe való visszahelyezésük érdekében, ezeket Mihályi azzal a megjegyzéssel továbbította a bécsi nunciushoz, hogy e hívek többsége csak magyarul beszél (uo., 134).

Az egyházmegye iskoláiba mindenütt bevezették a magyar tannyelvet (Ghibu 1915, 108).

"A pap Abásfalváról járt átal amíg élt, azt mondta hittanórán a gyermököknek, hogy magyar görög katolikusok vagyunk, így mondta ő, Boér István volt a neve, vasárnaponként jövögetött ide." (A homoródalmási V. I., Oláh 1993, 103.)

"…Mü otthon a faluba görög katolikusok vótunk, mármint apámék, de hát nem tudtak, apám nem tudott egy szót sem románul, az ő apja sem tudott románul, de a nevünk ilyen vót. A szomszédságon csak mü, a nagybácsink s a Flóra család vót görög katolikus, s még vót egy az utcában Csiki Mihály, azok es olyan vallásúak vótak. Na, de ott nem vót különbség, ezök csak olyan románok vótak, hogy nem tudott senki egy szót sem románul. A vallás különbözött. A katolikus pap jött fel örökké Karácsonyfalváról nekünk hittant tartani. Azelőtt vót egy vén pap, de magyar embör vót, görög katolikus pap vót, születésileg magyar vót, az sem tudott románul, az öreg vót s meghalt, osztán többet nem vót más, a katolikus pap jött fel s az tartott istentisztöletöt." (Sándor Mihályné Vaszi Róza 1903–1997, uo., 219.)

A Román Nemzeti Párt 1912-ben fölvette követelései közé a „román" községek visszacsatolását a gyulafehérvár–fogarasi érseki tartományhoz (uo., 136).

A kismajtényi hívek 1913 nagycsütörtökén kidobták a templomból a vizitációra érkező Jaczkovics püspöki vikáriust. Az esetből per lett, amelynek végén 11 falubelit ítéltek hat havi fogházra. Ugyanaznak délután a már csendőrökkel érkező vikáriust a dobai templomba sem engedték be, a falusi legények lefegyverezték a csendőröket (Păcurariu 1986, 117–118).

A görög katolikusok számára az új, magyar lojalitásukhoz való alkalmazkodás záloga lehetett volna a rítusváltás, de ez nehézkesebb procedúrával járt, a vallás megváltoztatása. Ezért sokan azt a megoldást válaszották,

---

akiknek kb. 80%-a beszélt magyarul. A fenti falurészeket ma is hasonló arányban ortodox románok lakják.

66 Túlnyomóan román falu (Ilyés 1998a és 1998b, 98). 1900-ban 778 román és 38 magyar anyanyelvű lakosa volt. Előbbiek 78%-a beszélt magyarul.

67 1900-ban a 254 görög katolikusból senki nem vallotta magát román anyanyelvűnek. 1930-ban román nemzetiségűnek 245-en, román anyanyelvűnek 35-ben. Vö. még Orbán 1870, 72.

68 Román többségű falu volt ugyan (1900-ban 199 román és 18 magyar anyanyelvű lakos), de a g. kat. román közösség nyelvileg erősen elmagyararosodott, az egynyelvűek aránya csupán 16%-os volt köztük. A XIX. századi sírkövek magyar nyelvűek (Sepsiszéki Nagy 2006, 187).

69 1880-ban még 114 fő, a görög katolikusok többsége román anyanyelvűnek vallotta magát, 1900-ban a 149 görög katolikusból már csak négy fő. 1930-ban 75-en vallották magukat román nemzetiségűnek, 38-an román anyanyelvűnek. 1941-re 40 g. kat. maradt. 2002-ben öt ortodoxot és egy görög katolikust írtak össze. „…a harasztkereki oláhok nem tudják anyai nyelvöket, elmagyarosodtak, megyebirót is magyart választottak régebb magoknak." (Benkő 1868–69, 148)

70 1880-ban a 146 g. kat.-ból még 140 román anyanyelvűnek vallotta magát, 1900-ban azonban már csak négyen. 1930-ban román nemzetiségűnek 220-an, román anyanyelvűnek 10-en.

71 Román többségű falu volt, 1900-ban 173 román és 37 magyar anyanyelvű lakossal. Előbbiek között azonban csak 22%-os volt a magyarul nem beszélők aránya.

72 Román többségű falu volt, 1900-ban 229-an vallották magukat román, 219-en magyar anyanyelvűnek. A románok közül azonban csak 14% volt egynyelvű. Vö. még Benkő 1868–69, 24.

73 1880-ban a 112 g. kat.-ból még 67-en román anyanyelvűnek vallották magukat, 1900-ban már csak négy fő. 1930-ban 163-an vallották magukat román nemzetiségűnek és 25-en román anyanyelvűnek. 1941-ben már csak 49 g. kat.-t számláltak össze. 2002-ben négy ortodoxot és egy görög katolikust. A többség valószínűleg rítust váltott. Az elhagyott temető sírkövei magyar nyelvűek (Sepsiszéki Nagy 2006, 196).

74 1880-ban a 87 görög katolikusból még 85 román anyanyelvűnek vallotta magát, 1900-ban már senki.

hogy előbb áttértek reformátusnak, aztán két hét múlva római katolikusnak.
„Itt-ott szétszórva a vármegye többi községeiben is laknak oláhok, ezek azonban ugy viseletre, mint szokásokra a székelységhez simulnak. Őket inkább a vallásbeli különbség számitja az oláhok közé, mert hiába, a görög katholikus és görög keleti vallást követőket a nép közönségesen oláhoknak tartja még akkor is, ha egy szót sem tudnak – a minthogy nem is tudnak – oláhul s ha nem is akarnak azok lenni. Ezeket csak egyedül és kizárólag az a nehéz akadály tartja meg a görög katholikus vallásban, mely a római katholikus vallásra való közvetlen áttérést kizárja. A Csikszeredában ujabb idő óta felállitott ev. ref. körlelkészség az ilyeneknek névleg való megmagyarositására nézve állandóan jó közvetitőül szolgál, mert annak révén évenként sokan térnek át a róm. kath. vallásra. Előbb ugyanis reformátusokká s rá 14 napra római katholikusokká lesznek." (T. Nagy 1902, 16.)
A két évtizednyi visszarománosítás után, 1940-ben (illetve 1948-ban, az egyház felszámolásakor) aztán a székelyföldi görög katolikusok ezrével tértek át a latin rítusra.[75]
„Görög katholikus vagyok, de amíg elemi iskolába jártam róm. kath. hittant tanultam, mert anyanyelvem magyar. Apám néhai nemes Papp Sándor (1856–1930) volt állami iskolai igazgató tanító, a többségében román nemzetiségű Kapnikbányán a magyar nemzeti eszme előharcosa 45 éven keresztül. Anyám néhai Pacher Róza (1854–1922) Tirolból bevándorolt német bányászcsalád leszármazottja." (Papp 1996, 17.)
A gyergyócsomafalvi g. kat.-ok már 1927-ben beadványban kérték a gyulafehérvári r. k. püspöktől, hogy hadd térjenek át a r. k. vallásra, mert régen a vallásoktatás és a prédikáció is magyarul zajlott, új papjuk pedig románul beszél velük, amiből egy szót sem értenek és magyarok szeretnének maradni (Chindea 1930, 129). 1941-ben a visszarománosítási akciókba belefáradt backamadarasi g. kat.-ok közül 96-an reformátusnak, 32-en r. k.-nak tértek ki és 1948-ban a maradék g. kat.-ok is kitértek r. k.-nak (Pál-Antal szerk. 1992, 101). Kollektívan rítust váltottak az illyésmezei görög katolikusok is. További részletek a hajdúdorogi egyházmegye egyházközségeihez fűzött lábjegyzetekben.
A székelyföldi görög katolikusok körüli viták légkörében, az I. világháború előtti években bontott csírát a román történeti tudat új mítosza, a székelyek román eredetéről.

A római katolikus egyház hagyománya és szerepe a magyarosító mozgalomban

A *katolikus* szó jelentése (ahogyan a Magyar Állam című katolikus lap alcímében is fordították) **'egyetemes'. Mint eredendően nem nemzeti egyház, a korszakban a római katolikus egyház köteleződött el a legkevésbé a nemzetiségi–nyelvi küzdelemben. A liturgiai nyelv a korszakban szigorúan a latin maradt.**
1848-ban az erdélyi egyházmegyében több helyütt kérték a magyar nyelvű szentmise bevezetését.[76] 1898-ben a magát *Falusi*ként jegyző cikkíró a magyar nyelvű éneklést szorgalmazta a nagymiséken.[77] Leírása szerint a kérdés aktuális volt és vita tárgyát képezte: voltak kántorok, akik a bevezették a magyar énekeket a szentmisékre, de "Sokan buzgóságukban annyira is mentek, hogy átokkal fenyegetik azt a kántort, aki tovább is magyarul mer énekelni nagymise alatt."[78] Két évvel később Kiss András a maga részéről jogosnak tartja a latin liturgiai nyelv fenntartását, de utal rá, hogy a hívek teológiailag képzetlen többsége értetlenül szemléli az egyház elzárkózását az anyanyelv bevezetésétől.[79]
Vernakulárist használtak viszont a prédikációkban, a bibliamagyarázatokban, a vallásoktatásban és a felekezeti iskolákban. A század közepéig ez utóbbi a legtöbb helyen a hívek nyelvéhez alkalmazkodott. A század második felében az egyház plébánosai, püspökei és világi kegyurai nagyrészt csatlakoztak a társadalmi magyarosítás mozgalmához, amelynek szolgálatába állították a templomokat és az iskolákat. Feltűnő és valószínűleg az egyház hangsúlyosan "nemzeti" szerepének tulajdonítható, hogy Erdélyben csak elvétve találkozunk a dühös harc jeleivel a katolikus klérus, illetve az állami és vármegyei tisztviselők között, amely a belső, magyar területeken gyakori volt.
1860 k. „…a német Haas püspök és a német petri plébános hol németül, hol magyarul leveleztek egymással." (Merli 1999, 185.)
Franciaországban a XIX. század során a papok sokkal gyakrabban használták a prédikációkban, a katekizáláskor és a homíliákban a nyelvjárásokat, mint a franciát. A köztársaságiak antiklerikalizmusában fontos szerepet játszott, hogy a katolikus egyház a nemzeti kultúrával szemben a lokális identitásokat erősíti. Bretagne-ban sok pap még 1902 után is szembeszállt a kormány tilalmával és bretonul prédikált, ill. katekizált (Weber 1983, 135–137).
Az olasz egyesülés előtt a piemontei templomokban a papok dialektusban prédikáltak (Mauro 1963, 32).
Belgiumban a katolikus párt vezette be a flamand hivatali nyelvet a flamand városokba (Wils 1993, 23–24).
Az Aosta-völgyben az egyház az olaszosító, laikus olasz állammal szembeszegülve karolta föl a helyi francia nyelvjárás használatát. Miután az állam bevezette az olasz tannyelvet az aostai algimnáziumba, a helyi püspöki gimnázium maradt a francia nyelvű középfokú iskolázás utolsó bástyája (Ara 1991, 265).

75 Vö. Scheffler János: Az erdélyi rítusváltoztatások. Magyar Szemle 1942/1., 7–12.
76 A felvinci, kolozs-dobokai és szamosújvári esperesi kerületben. Sávai 1999, 265 és 306.
77 Énekelhetünk-e nagymise alatt magyarul? Közművelődés, 1898, 195–197 és 202–204.
78 Uo., 195.
79 Kiss András: Szabad-e az anyanyelvet használni a szentségek kiszolgáltatásánál – és minő jogon? Közművelődés 1900, 14. sz.

A csehországi katolikus egyház sokáig ellenállt a társadalom minden területén erősödő német–cseh megoszlásnak. Csak 1891-ben osztották ketté a prágai teológiai kart és 1901-ben neveztek ki egy segédpüspököt kifejezetten a német hívek vezetésére (Cohen 2006, 160).
“Most German nationalists in Bohemia, as in South Styria, considered parish priests to be unofficial yet highly effective »national fifth columnists«, men who could be considered part of Slav nationalist movements. Both the church’s political opposition to the liberals’ secular school system and the increasing tendency of local priests to speak Czech rather than German or both languages (given the changing provincial makeup of recruits to the clergy) made all church institutions suspect to German nationalists in Bohemia.” (Judson 2006, 160.)
Hívei Erdélyben túlnyomóan magyarok, a Bánátban nagyrészt németek voltak. Kulcsszerepet vállalt a szatmári svábok és a kisebb, elszigetelt nem magyar katolikus csoportok elmagyarosításában. Ezekben az esetekben, a korszak fő trendjétől eltérően nem az egyházi nyelv alkalmazkodott utólag a közösség nyelvcseréjéhez, hanem az egyház menedzselte a nyelvcserét. A tömbben élő német parasztság, például a bánáti svábok felé általában németül is közvetítette a "magyar nemzeti állameszmé"-t és támogatta, de nem erőszakolta, hogy sajátítsák el a magyar nyelvet. Ennek megfelelően a legtöbb népiskolát fokozatosan, hosszú kétnyelvű periódus után tette magyar tannyelvűvé, középiskoláiban viszont már az 1860-as években bevezette a magyar tannyelvet, majd többségüket át is adta az államnak. Népiskolái közül is sokat átvett az állam, ennek ellenére megmaradt felekezeti "jellegük", pl. a szerződésben kikötötték, hogy a tanító római katolikus vallású legyen, vagy tudjon németül is.
Mivel a római és a görög katolikusok nem más valláshoz, csupán különböző rítushoz tartoztak, a román–magyar etnikai határ elsődlegességét gyakran felülírta a vallási lojalitás. Sokakat felháborított, hogy a két egyház nem állít korlátokat a rítusok közti vegyes házasságokkal szemben és hogy a két rítushoz tartozók saját templom hiányában egymás szertartásait látogatták. Szerintük a görög katolikus románnak másodsorban az ortodox templomot, a római katolikus magyarnak a református templomot kellett volna fölkeresnie.
A katolikus sajtó egyik és befolyásosabb hangja már 1867 táján az ultramontanizmusé volt, a maga újsütetű, antiliberális nacionalizmusával. Nagyjából 1875-ig az akkor establishment-párti liberális katolicizmus is tényezőnek számított. Éltek még, félig belső száműzetésben az ancien régime aulikus főpapjai is, mint gróf Zichy Domokos volt veszprémi püspök, az 1848-ban kivégzett Zichy Ödön bátyja, aki 1858 körül a Radna vidéki román faluba, Majorba vonult vissza, vagyonából görög katolikus templomokat építtetett, a Beszterce-Naszód vármegyei közigazgatási bizottságban németül beszélt (Koós 1890, 2, 449–450) és "Abban a rögeszmében szenvedett, hogy őt megölnék a magyarok, ha valami zavar ütne ki. »Hogyan képzelhet ilyent gróf úr?« – kérdém egyszer asztalánál. A gróf mosolyogva mondá: »Nem képzelem, hanem tudom bizonyosan.«" (uo., 451). (Vö. még Biró 1942. A korszak politikai katolicizmusáról Szabó Miklós: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918). Bp., Új Mandátum, 2003.)
A r. k. plébániák anyagi ellátásáról a legtöbb helyen a kegyurak gondoskodtak, Krassó-Szörényben a legtöbb r. k. egyházközség kegyura a földművelésügyi minisztérium volt, az oravicabányai és resicabányai esperességben a StEG (Jakabffy 1940b, 486).
A kegyúri jogból általában az egyházközség elmagyarosodása következett.
Az 1840-es évek elején létrehozott déznai vasgyár mellé, ahová többek között szlovák munkások érkeztek, Török József magyar iskolát szervezett (“vasgyári r. k. iskola” – Kehrer 1910, 102).
„Az Atzél-család kegyurasága alatt alakult át az 1702-ben cseh és morva katonaveteránokból s utóbb német jövevényekből keletkezett boros-jenei róm. kath. plebánia ismét *magyar plebániává*. Jelenleg a magyar elem annyira predominál a parokiális községben, hogy a más nemzetiségű katholikusok elenyésző kisebbségben maradtak, és a magyar nyelvet ezek is már valamennyien beszélik.” (Borosjenőn, Szentkláray 1898, 466, a család 1879-től birtokos.)
„A róm. kath. hivek száma az utóbbi években annyira növekedett, hogy 1891-ben Károlyi grófné hozzájárulásával szép épületet szereztek és abban a Bold. Szűz tiszteletére *imaházat* és kellően fölszerelt *iskolát* rendeztek be maguknak. A tanító dijazását bőkezűen egésziti ki a nemeslelkű grófné, azzal a kikötéssel, hogy a tanitás magyar nyelven történjék. […] Ugyancsak Margit grófné építé és rendezte be a *Györgytelek* nevű gazdasági pusztán is az iskolát, hogy az oda telepitett magyar béresek gyermekei ne nélkülözzék a törvényszerű oktatást.” (A Temes vm.-i Janován. Szentkláray 1898, 340.)
Bulcson ellenkezőleg, a román templomi nyelv fennmaradásában döntő szerepe volt a kegyúri jognak, amelyet a Mocsonyi család birtokolt (Jakabffy 1940b, 486). A Maros jobb partján, Krassó megyében fekvő Bulcs falut 1749-ben népesítették újra, a környék 28 római katolikus vallású, román nyelvű családjával. Babócs Kristóf minorita 1783 és 1821 között volt a bulcsi plébános. „*A magyar egyházi énekeket és imákat leforditotta oláh nyelvre és az énekek magyar melodiáit eredeiségükben tanittatta be hiveivel.* A nép még ma is ezeket a magyar hangzású egyházi énekeket énekli a bulcsi templomban.” (Szentkláray 1898, 537.) A Mocsonyiak, akik 1858-ban jutottak hozzá az uradalomhoz, mint ortodoxok 1863-ban pert is indítottak, hogy elhárítsák a kegyúri jogokat. 1869-ben kötelezték őket, hogy vállalják el (Szentkláray 1898, 540).[80]

80 A bulcsi román nyelvű római katolikusokra már Kazinczy Ferenc is figyelmes lett: “szállást kére a sokáctól – így nevezik azt s nem csúfolólag, aki nem hitére, hanem csak nyelvére oláh” (Kazinczy 1944, 1, 173). Fényes Elek szerint “Az ide való oláh nyelven beszéllő katholikusok, mint ritkaság,

1856. VIII. 10-én Deutsch Dávid felújíttatta a lugosi Szt. István-káponát és alapítványt tett a karbantartására azzal a kikötéssel, hogy Szt. Istvánkor (áprilisban és augusztusban is) magyar szentbeszédet mondjanak (Iványi 1907, 145).

Allogén eredetű vagy elrománosodott szórványközösségek[81] Erdélyben és másutt

Mivel az erdélyi egyházmegyében a hívek 60%-a egy tömbben, a Székelyföldön élt, a maradékon belül jelentős súlyt képviseltek az allogén eredetű katolikusok.

A szász Tekén 1771-ben Mathias Schmidt jezsuita páter alapított r. k. egyházközséget. Kezdetben minden harmadik misén prédikáltak magyarul, de 1793-ben csak magyarul tudó pap került a plébániára és a hívek később elmagyarosodtak (Musnai 1999). 1885-től az EMKE-kör alelnöke a plébános volt (Sándor 1910, 177).

1837-ben a szarvaskendi római katolikusok, akik nem beszéltek magyarul, románul gyóntak (Sándor 1910, 276).

"A minapában, nem tudom hányszámú K. Közlöny egy vezérczikkében ez áll: »Tudok oly bányahelységet, vagy ha ugy tetszik, várost, melyben a magyar pap oláhul prédikál,« Igaz. Éppen Veröspatak az a bányahelység, de már kérdés: melyik magyar pap az? én nem; mert én mint háromszéki tősszékely – hol még a született oláh sem tud oláhul nem tudok. – Pedig nem ártana tudni." (Orbók 1857, 312–3, a verespataki r. k. lelkészre céloz.)

“Mert a kis gyermek nem tudott magyarul, hanem csak oláhul vagy németül: azért nem is tanitották magyarra: engedték az árral uszni. Miért az iskola itt valacho-germanicum, majd csak oláh nyelvü lett, s kevés jobb módu és intelligens családok gyermekeit kivéve: az iskolások, midőn kiléptek az iskolából, nem tudtak többet magyarul, mint mikor átlépték annak küszöbét.” (Verespatakon, Kovács 1895, 211.)

1788-ban Oláhláposbányán közös kincstári r. k.–g. kat. iskola létesült (Kádár 1896, 396). A korabeli leltár szerint az iskola párhuzamosan német és magyar könyveket használt (uo., 396–7). “Tanitó Kápolnai Tivadar, oláh nemzetiségü tanít betüket ismerni, szótagolni, olvasni, írni, kathekizmust, számolás elemeit, inkább magyar, mint német nyelven” (uo., 397). 1889-ben az iskola még fennált (uo.).

„Deschizând preotul romano-catolic Sárosy în Rodna o şcoală pentru copii minerilor, am fost trimis şi eu, în toamna anului 1824, la ea, unde m-am deprins a ceti şi scrie în trei limbi: germană, maghiară şi romană.” (Florian Porcius önéletrajza, Moisil 1937, 111.)

Topánfalván, ahol az 1779-ben alakult r. k. plébánia híveinek többsége eredetileg német (majd az 1860-as években már főként székely) volt, 1800-as évektől már magyar plébánosok szolgáltak. Mivel azonban az iskolában a helyi g. kat. kántortanítók tanítottak, a tannyelv egészen 1884-ig, az iskola államosításáig a román maradt (Kovács 1895, 226–236 és Sándor 1910, 246).

A balánbányai r. k. iskola kezdetben kétnyelvű: volt német és magyar (a németek bánáti és nagyági bányászok és bukovinai cipszerek, Barabási 1995, 90).

A petrozsényi r. k. templomban az első szentmisét György István hátszegi plébános tartotta 1871-ben – a prédikációt magyarul, németül és olaszul mondta (Pozsonyi 1938, 11). Majláth püspök 1897-ben ugyanott német és magyar nyelvű beszédet mondott (Közművelődés 1897/44. sz., 348).

Gyaláron Majláth Gusztáv Károly püspök 1897-ben magyarul, németül, románul és olaszul köszöntötte a híveket (Közművelődés 1897/42. sz., 332). (Gyaláron az 1900-as népszámlálás 93, "nagyobbrészt olasz" "egyéb" anyanyelvű személyt talált.) "Megható volt látni azt, hogy mikép örvendettek az olasz ajku hivők, midőn hallották a főpásztort az ő nyelvükön hozzájok szólani, sirtak örömükben, hogy távol hazájuktól hallhatták zengzetes nyelvüket egy főpapnak szájából, meg is gyóntak mintegy harmincan és másnap aztán áldoztak." (Uo.)

A szász városokban székelyek és hivatalnokok betelepülése is változtatott a római katolikusok nemzetiségi-anyanyelvi összetételén.

1885-ben Medgyesen szerzetesi német nyelvű katolikus elemi iskola működött (Horváth László Nagy-Küküllő vm.-i tanfelügyelő, OSZK VKM K305/341).

Nagyszebenben 1868-tól vasárnaponként a r. k.-oknak felváltva magyar és német szentbeszédet tartottak (Boros 1896, 69).

“...e városban a szász-lutheranus elemi tanodán kivűl van egy katholikus alapból fenntartott városi és egy országos alapból fenntartott árvaházi elemi iskola, melyekből a növendékek kiválóan az itt helyi főgymnasiumba kerűlnek fel. Ezen növendékek, melyek a nemzetiségükre nézve majdnem mind magyarok, székelyek és románok, jóllehet köteleztetnek a magyar nyelvre, mégis a tannyelv kizárólag német.” (Nagyszebenben. Boros 1896, 70.)

1894-ben a nagyszeben-belvárosi r. k. fiúelemi magyar–német tannyelvű (Néptanítók Lapja 1894. XI. 21., 93. sz.).

“A következő évben a katolikus iskolába írattak be; ezt nagyon megkedveltem. Kicsi iskola volt, németül is tanítottak.” (Borsos 1971, 12.)

„În tinereţea mea, biserica catolică din Uliţa Vămii se transforma aproape pe nesimţite din germană în ungurească. Popii

---

emlitést érdemlenek.” (Fényes 1839, 434.)

“Így pl. B u l c s községnek nem csak a neve ősrégi magyar, de róm.-kath. vallású lakói, bár ezen hitük mellett is teljesen elrománosodtak, valósággal páratlan példaképen színmagyaroknak mondják magukat. Családneveik, melyek közt a magyaron kívül alig van más – noha némelyikét romanizáltan ejtik ki, azaz helyesebben mondva, azok ú g y írvák a plébánia anyakönyvébe – valamint azon körülmény, hogy a környékbeli gör. kel. falusiakkal vérrokoni viszonyba sohasem ereszkednek.” (Eisenkolb 1912, 420.)

81 A szót a nemzeti diskurzusban meghonosodott 'diaszpóra' jelentésben használom és nem a pontosabb, egyházszervezeti értelmében: olyan település, amelyben csak néhány, adott vallású család él.

erau mai toţi şvabi maghiarizaţi, sau pe cale de a se unguri – soartă care-i aştepta şi pe saşi dacă rămâneau catolici –, dar gimnaziul de lângă ea era la început încă atât de puţin maghiar, încât întâiul ei director era românul Iacob Mureşianu.” (Brassóban. Puşcariu 2001, 84.)
„De pe amvonul acestei biserici catolice se auzea glasul blând al prinţului Hohenlohe, frate sau văr cu fercheşul ofiţer de husari care frângea inimile braşovencelor. Cei ce-l ascultau însă nu mai erau decât în parte germani, căci mulţi din ei nu mai vorbeau nemţeşte decât cu părinţii lor, iar cu copii întrebuinţau »limba statului«, maghiară.” (uo., 86).
A brassói r. k. egyházmegye alapszabálygyűjteménye 1871-ben és 1882-ben német és magyar nyelven jelent meg (Gross 1886, 144).
Lutz Korodi és Karl Lurtz zöldszász politikusok a Georg von Schönerer által 1897-ben által alapított *Los von Rom* mozgalmához csatlakozva igyekeztek áttéríteni a brassói katolikus németeket az evangélikus vallásra. (Lázár István Brassó vármegyei főispán jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek 1902. II. 6-án. Kemény 1964, 320–321.)
„Van róm. kath. egyháza berendezve és kellően ellátva; de melyhez német ajkú hivek is tartoznak, működésében habár hazafias is, jellege inkább magyar–német; iskolái azonban inkább magyarok.” (Horváth László Nagy-Küküllő megyei EMKE-választmányi alelnök az EMKE központi választmányához a segesvári római katolikus egyházról. Segesvár, 1886. XI. 2., Avarvarei 1998.)
A besztercei r. k. iskola 1878-ban még kétnyelvű (Koós 1890, 2, 452), 1914-ben már tisztán magyar volt (Scridon 1914, 682).
1888-ban az EMKE a szászsebesi r. k. iskolának 12 évre támogatást szavazott meg, ezzel a korábbi német tanítási nyelv is magyar lett. “Feljárt átlag 60-70 magyar, német, olasz és oláh növendék.” (Sándor 1910, 277.) Az 1890. évi úrnapi körmeneten Szászsebesen "Az első evangelium latin, a második magyar, a harmadik német, a negyedik román nyelven énekeltetett." (Közművelődés 1890/25. sz., 214.) 1892-ben szászsebesi lelkészként hunyt el a paderborni születésű ferences, Leniger Liborius, akit négy évvel korábban azért hívott Erdélybe a ferences principális, "mivel a német ajku hivek számához mérten aránylag kevés nálunk a németül érteni és beszélni tudó pap..." (Közművelődés 1892/6. sz., 46). Ugyanazon évben, Blága János ferences, szászsebesi plébános aranymiséjén Zlamál Ágost német nyelvű prédikációt, a mise után pedig magyar nyelvű beszédet mondott (Közművelődés 1892/34. sz., 267).
Az 1836-ban alapított szászrégeni r. k. iskola első tanítója Hengster Ferenc, utána 1851-től Hügel Antal volt. 1895-ben már Csiszér Ferenc és Petres István tanítottak (Pallós 1896, 364).
Szerdahelyen, ahol 1769-ben alapítottak r. k. plébániát, 1880-ban 120 római katolikusból 30 lehetett magyar anyanyelvű (mivel 71 magyart írtak össze, viszont 41 reformátust is). Szőts 1894 utal rá, hogy a felekezeti iskola magyar tannyelvű volt. 1900-ra a 158 római katolikusból már 117 vallotta magát magyar anyanyelvűnek.
A magyar eredetű szórványközösségek nyelvi revitalizációjából a római katolikus egyház eleve azért sem tudott a reformátusokhoz hasonlóan részt vállalni, mert ezen "szórványmagyarok" közül jóval kevesebb volt katolikus, mint református vallású.
Érdekes a bólyai eset. Ezen a Szászföldbe ékelt Felső-Fehér vm.-i településen 1850-ben még csupán 34 római katolikust írtak össze, a 147 református mellett. 1858-ban épült kis kápolna és 1884-ben szervezték önálló plébániává. Lönhart Ferenc püspök 1885-ös vizitációja után Szélyes Ferenc ferences szerzetes 19 hónapig plébánosként és tanítóként élt a faluban, azután Karda István személyében kapott új plébánost a gyülekezet. Az "anyanyelvét és nemzeti önérzetét majdnem egészen elfeledett bolyai magyarságban"[82] jelentős változást hoztak a katolikus papok, akik nyilván nemcsak a katolikusokkal, de a falu összes magyar lakójával foglalkoztak. "Vizsgázott itt – az anyanyelvüket szinte elfeledett magyar gyermekeken kivül, nehány román és izraelita gyermek is, szabatos magyar nyelven, kitünően minden egyes tantárgyból. [...] ...ma nincs magyar Bolyában, ki szép nemzeti öltözetében pontosan templomba ne járna, nincs magyar család, mely egymás közt idegen nyelven beszélne..."[83] Karda István számolt be tíz bólyai katolizálásáról (kilenc korábban református, egy zsidó volt) 1889. január 13-án[84], majd még két családéról 1890 januárjában.[85] A reformátusok zöme azonban valószínűleg már 1884 előtt katolizált. Torpai Imre falumonográfiája (Bolya monográfiája. Kolozsvár, 2000) az 1870-es–80-as évekre teszi az áttérést. A népszámlálásokon a római katolikusok száma folyamatosan emelkedett, a reformátusoké csökkent: 1880-ban 109 római katolikust és 75 refomátust, 1930-ban már 201 római katolikust és 57 reformátust írtak össze. Az első áttérések oka a nehéz természetű beszolgáló református lelkésszel szembeni gyűlölet volt (Cseresznyés 1886, 207), a később áttérők döntésében azonban nyilván szerepet játszott katolikus egyház "nemzeti jellege", mint "másik magyar egyház"-é, amely a reformátusnál érezhetőbben jelen volt falujukban és inkább számíthattak a segítségére.
1877-ben Boldizsár Dénes volt ferences szerzetes lett a magyarköblösi görög katolikus iskola tanítója. Előbb 28 görög katolikus vallású, de magyar nyelvű családot áttérített a református és az unitárius hitre, majd hat hét után római katolikus egyházközséget alakított belőlük (Kádár 1896, 353–4). A visszásnak tetsző procedúra a legegyszerűbb módja volt annak, hogy a rítusváltoztatás bonyolult engedélyeztetését kikerüljék.
A nem magyar (főként német) eredetű, elszigetelt római katolikus közösségek esetében a magyarosító lelkészeknek és felekezeti tanítóknak nem kellett belső ellenkezéstől tartaniuk, hiszen ezek nyelvi

82 Az idézet a bólyai Bolyai Gáspár leveléből való, Közművelődés 1886/24. sz., 192.
83 Uo.
84 Közművelődés 1889/3. sz., 23.
85 Közművelődés 1890/2. sz.

asszimilálásának csak egy alternatívája volt, az elrománosodásuk, amely azonban a vallásváltoztatásuk veszélyével is fenyegetett. Ilymódon elmagyarosításuk jogossága olyan magától értetődőnek tűnt, hogy szót sem érdemelt.
"Elhiszem, hogy a hosszú idő alatt a kudzsiri hivek a román [ti. görög katolikus] templomot s a román isteni tiszteletet is egyforma buzgósággal látogatták, mert csak igy történhetett meg, hogy a nagy németek úgy eloláhosodtak, hogy az öregebbek most is szivesebben beszélnek oláhul, németül meg többen el is felejtettek. Annyira eloláhosodtak, hogy most egy pap és öt tanitó fáradozik legalább gyermekeiknek megmagyarositásán. E hazafias munka a vasgyár érdeme." (Tőzsér 1901, 230.)
"A tannyelv régen – mint a kincstári iskoláknál szokás volt – a helyi viszonyokhoz alkalmazkodott. Most kizárólag magyar." (A zalatnai r. k. iskola, Kovács 1895, 140.)
"Az istentisztelet Alsóporumbákon, hol azelőtt magyar és német volt, teljesen magyarosíttatott; Felsőporumbákon is a gyermekek templomozás alatt magyarul kezdtek énekelni. A vallás az oláh és szász iskolákban és azon kivül is magyarul taníttatott. A lelkész, Ferenczy Benedek a gyermekeknek maga imakönyveket, a szülőknek magyar naptárakat adogatott, könyvtárából magyar olvasmányokkal szolgált s a hiveket magyar újságok és folyóiratok beszerzésére buzdította." (Sándor 1910, 240. Az iskola kegyura egyébként a magyar államkincstár lett a fogarasi uradalom 1868-as kiváltásával.) 1888 és 1904 között a r. k. körlelkészség plébánosa EMKE-segélyben részesült, minek fejében kötelessége volt a leányegyházakat is gyakran látogatni (Sándor 1910, 240).
Hondol r. k. lakossága német eredetű (Kovács 1895, 10). A r. k. egyházközséghez tartozott Felsőcsertés szintén német eredetű lakossága is. 1882-ben az egyházközség Prokupek Sámuel személyében új r. k. plébánost kapott.
"A magyar és németajku hivek elfelejtve anyai nyelvüket, oláhval cserélték fel. A plebánia és iskola el voltak hanyagolva. Ily elszomoritó körülmények között az oláh nyelvet nem beszélő lelkész legelőször is ezt igyekszik elsajátitani. Aztán az iskolaköteles gyermekeket összegyüjtve terjeszteni kezdi köztük **anyanyelvüket**. És Isten segedelmével fáradozásait oly szép siker koronázta, hogy mig ezelőtt alig volt 12 iskolábajáró, az 1882–83 isk. évet már 45 növendék s oly szép eredményü vizsgával zárta be, hogy a vizsgán jelen volt szülők örömkönyeket hullattak." (Kovács 1895, 45. A kiemelés tőlem.) 1904-ben államosították a r. k. iskolát (Sándor 1910, 260).
1888-ban Szelke József naszódi r. k. körlelkész, akit az EMKE is támogatott, a német nyelvű ének és szónoklat helyett a magyart vezette be (Sándor 1910, 244). Ennek a változtatásnak azonban demográfiai előzménye is lehetett: Gergely 2000 szerint az 1880-as években sok magyar költözött Naszódra, elsősorban Désről.
"A külső életben mind a magyarok, mind a németek stb. az oláh áramlat befolyása alatt oláhosodni és nyelvöket felejteni kezdve: az iskola az idegen befolyás rabjául dobta magát s tannyelvül használták az oláhot is a magyar és német mellett. Mely körülménynek aztán a lett következménye, mit a példabeszéd igy fejez ki: sok bába közt elvész a gyermek. A kokketirozó háromnyelvü iskolákból olyan nyelvü növendékek kerültek ki, milyeneket a külső élet beküldött volt, mert elfelejtett anyai nyelvökre az iskola nem sokat figyelt. Az ilyeneket aztán a templomnak is, ha a lelkeikben czélját elérni akarta, hitelemzései és prédikácziói nyelvéül használni kellett az oláhot is. Tehát bekövetkezett a magyar, német nyelv felejtése és a nemzeti elcsenevészesedés. – Ezen állitást Boicára vonatkozólag igazolja Urbányi plébános (1797–1815), ki ez ügyben igy ír: »ha a lelkész románul is tud, ne mulassza el ezen nyelven is magyarázni, mivel sokan jobban értik ezt, mint anyanyelvöket«." (Kovács 1895, 62–63.)
1874-ben Zaránd vm.-ben egyetlen, a törvénynek megfelelően működő elemi iskola volt, a boicai r. k. német–magyar tannyelvű (Réthi Lajos levele, 1874. II. 18. – OSZK VKM K305/1.728). Plébánosa 1880 és 1888. között Steiniczer Ede.
"Előtte vallási, nemzeti és iskolaügyekben Boica hitközsége felett bizonyos ó testamentumi félhomály derengett. Nem annyira az öntudat biztonsága, mint inkább az ösztönszerűség volt, mely a hiveket ő előtte vallási, hazafias és iskolai ügyeik körül cselekedeteikben vezérelte. Katholikusnak tartotta magát a bányász, mert e hitet ős atyáiktól örökölte; németnek (s bár elenyésző számban) magyarnak tudta magát, mert atyáik is azok voltak; gyermekeiket is küldötték iskolába, mert ezt a törvény parancsolta." (uo., 69)
"Steiniczer lelkészsége alatt már minden harmadik vasárnap magyarul hangzott a szószékről az evangélium…" (uo., 79).
1884-ig német tanító működött, akkor az immár elkülönített fiú- és lányiskola tannyelve "tekintettel a német nyelvre is" magyar lett (uo., 65).
Kovács Nándor r. k. tanító 1887 karácsonyán magyar nyelvű betlehemes játékot tanított be a gyerekeknek: "Persze sok estvémet kellett föláldoznom, s a magyar nyelvvel most küszködő német anyanyelvü növendékeimnek sok fáradságába került, mig betanulhatták." (Kovács Nándor levele a Közművelődés 1888/9. sz.-ban, 72.)
1888 karácsonyára már két színdarabot tanított be magyarul (Kovács Nándor levele a Közművelődés 1889/4. sz.-ban, 31.)
"Jól esett az iskolákban a szabatos magyar feleleteket hallgatnom oly tanulóktól, kik közül 180-ból alig egytizedének magyar az anyanyelve..." – V(eszely) K(ároly): Jegyzőkönyv... Közművelődés 1889/50. sz., 417.
""Kovács Nándor róm. kath. tanitó, kinek érdemére legyen mondva 8 évi tanításkodása [sic!] alatt többet magyarositott Boicán, mint elődei egy negyed évszázadon keresztül..." (Czepnik Antalné Csengery Gizella: Az ezredév megünneplése Boicán. Közművelődés 1896/25. sz., 197.)
A bérmakörútja során Boicára látogató Majláth Gusztáv Károlyt Müller János plébános német és magyar nyelvű beszéddel köszöntötte (Közművelődés 1897/28. sz., 218).

1897-ben Müller János plébános szervezte meg a boicai EMKE-kört (Sándor 1910, 170).
A vegyes, szlovák, magyar és cipszer eredetű szénégetőkből a Szolnok-Doboka vármegyei Tőkés mellett 1847-ben telepített Gereblye telep nagyrészt az egyház hatására magyarosodott el nyelvileg egy-két generáció alatt (Ilyés 2000).
“Pe vremea aceea în Vişeul de Sus, în sat, nu erau decât germani şi evrei. La recensământ apăreau însâ de fiecare dată şi foarte mulţi unguri. »Cine sunt ungurii ăştia mulţi din Vişeul de Sus?« l-o întrebat tata pe domnii părinte Wilhelm Komka.” “Aici n-or fost unguri! »Ungurii« erau tot ţipseri!" A felsővisói katolikus papok aktívan magyarosítottak, Baumgartner plébános 1931 és 44 között pl. csak magyarul prédikált (Stephani 2005, 50–51). „Die Kinder der Vissoer Deutschen lernen in der Schule noch ausser dem Deutschen das Magyarische, in der Kirche wird einen Sonntag um den anderen deutsch gepredigt, trotzdem möchte ich aber für den Fortbestand des Deutschthums nicht garantiren, da der hiesige Geistliche und die Beamten von der »nationalen Staatsidee« durchdrungen sind.” (Bergner 1885, 269.)
„A hívek nyelvre nézve a mult századig leginkább németek, tótok, csehek, morvák és csak igen kis számban voltak magyarok; minélfogva ugy a templomban, mint az iskolában jó ideig csak német és tót szó hangzott. A magyar nyelv e század elején kezdett lassanként tért hóditani s Szepesi erdélyi püspök 1822-iki látogatásakor már németül és magyarul predikált. A negyvenes években aztán már annyira kitudta e rejtett zugban is vivni jogát a magyar nyelv, hogy az utolsó német plebános, Lamasch (meghalt 1857-ben) már csak üres falaknak predikált németül s ő utána a német nyelv is a tótnak sorsára jutott; a templomban és iskolában egyaránt a magyar nyelv kizárólagos uralma lépett érvénybe.” (Kapnikbányán. Palmer 1894, 289–290.)
“Csak az a bünök, hogy nem magyarúl énekelnek, de remélhető, hogy a mostani derék plébánosuk, Dávid Kornél barátom vezetése alatt oda is eljutunk, hogy a m.-pataki újonnan épűlt szép templomban fölzendűl a magyar ének isteni varázslattal s égbeemelő ihlettel. Az iskolás gyermekek az ő ott tartózkodása óta (egy év) már is a »Poch válen Jézus Krisztus« helyett: Dicsértessék a Jézus Krisztus-sal köszönnek.” (Magyarpatak szilágysági szlovák faluban, Boér 1898, 91.) A r. k. templom telkét felerészben Bánffy Dezső adományozta azzal a feltétellel, hogy húsvétkor és pünkösdkor magyar nyelvű szentmisét tartsanak (uo.).
“Valamennyi a tót nyelven kivül beszél jól magyarul és oláhul is, az istentisztelet templomban tótul megy, csak a három sátoros ünnepen magyarul is, de temetéseknél már gyakori, hogy magyar beszédet vagy bucsúztatót kérnek.” (Somogyi az Arad megyei szlovákokról. Bartucz – Kollarov – Somogyi 1912, 494.) “Az iskolában azonban 10 év óta minden tantárgy magyarul tanittatik, csak a hittan tótul.” (Uo., 498.)
Orsován 1885-ben hangzott el az első magyar prédikáció (Szathmáry 1892, 52).

Bánát

„Egy bánsági katolikus papnak hagyományosan három élő nyelven kellett beszélnie. Magyarul, németül és esetleg románul.” (Merényi-Metzger 1996, 9.)
„Alig akadt olyan egyházközség, amelyik legalább is kétnyelvű ne lett volna. Magyar és német nyelven úgyszólván mindenütt olvasták az evangéliumot. Legkülönösebben Temesszlatina és Bulcs egyházközségei hatottak, ahol a hívők túlnyomó többsége román anyanyelvü volt. A hét krassovén községbe mindig olyan lelkészek kerültek, akik ezt a szláv nyelvet legalább némiképp ismerték.

A magyar nyelvü oktatás általánositásával az állami és r. kat. iskolákban, az istentiszteleteknél is mindinkább előtérbe jutott a magyar nyelv. De ez fokozatosan történt, ellene kifogást senki sem emelt. Néhány nagyobb és kisebb sváb községben épp ugy, mint a krassovénekben, valamint Bulcson és Temesszlatinán végig kizárólag vagy főként a német, illetve krassovén, illetve román nyelvet használták.” (Krassó-Szörény vm.-ben, Jakabffy 1940b, 485.)
A csanádi egyházmegye 1872-től *Der Landbote* címmel német nyelvű, magyar hazafias szellemű politikai hetilapot ("néplapot") adott ki a bánsági sváb parasztság számára (Berkeszi 1900a 92–93).
Az 1910-es években a r. k. egyház fölmérése szerint a 35 krassó-szörényi r. k. egyházközség közül csak 7 volt egynyelvű, 13 kétnyelvű, 14 háromnyelvű, Dognácska pedig négynyelvű (német–magyar–román–szlovák) (uo., 484–485).
A németfacseti templomban a szentbeszédek felváltva magyarul és németül zajlottak (Ménessy – Hangay 1942).
Az állam a temesrékasi katolikus templomban külön káplánt alkalmaztatott, hogy a német és sokác nagymise előtt magyar énekes misét tartson és szentbeszédet mondjon a magyar telepeseknek (Lovas 1908, 119).
„Több százra megy az idegenajku gyermekek száma, kik az ő vezetése alatt a magyar nyelvet tökéletesen elsajátitották.” (Szirmay János buttyini r. k. tanítóról Szentkláray 1898, 569.)
Hivatalosan magyar–német tannyelvű volt 1894-ben az újaradi r. k. népiskola (Néptanítók Lapja 1894. XII. 1., 96. sz.), a borosjenei r. k. népiskola (Néptanítók Lapja 1894. X. 20., 84. sz., 1898-ban államosították, Kehrer 1910, 73) és az orczifalvi r. k. népiskola (Néptanítók Lapja 1894. X. 14., 82. sz.). A források nem pontosítják, hogy ez mit jelentett.
1878-ban államosították a lugosi r. k. elemi iskolát, de csak 1892-re vezették be teljesen a magyar nyelvet, amikor a régi, magyarul nem jól beszélő tanítókat nyugdíjazták (Rettegi 1895, 162–3). 1906-ig a hitoktatásban a németet is használták (163).
A móricföldi r. k. iskolát ugyan már 1885-ban államosították, de a Néptanítók Lapja 1895/28. számában (IV. 6., 251. o.) az iskola által kiírt pályázatban feltételként szerepel, hogy a leendő tanító tudjon németül és lehetőleg legyen r. k. vallású.
1854-ben a giládi r. k. iskolában bevezették a magyar tannyelvet. (Szentkláray 1898, 652. A falu r. k. lakosságán belül az

1880-as években kerültek többségbe a magyar anyanyelvűek.)
Az 1845-ben alapított simándi r. k. iskola kezdetben német, azután német–magyar, végül magyar tannyelvű (Kehrer 1910, 204).
Az újpaulisi r. k. iskola tannyelve 1868-ig német, azután német–magyar, majd magyar–német, 1910-től állami (Kehrer 1910, 179).
1872-ben az 1840-es évek elején, Bohus-Szőgyény Antónia által magyar–német tannyelvvel alapított világosi r. k. iskola községi és magyar tannyelvű lett (Kehrer 1910, 25).
1897-től az újszentannai r. k. jellegű községi iskolában, Gantner Károly földbirtokos iskolaszéki elnöksége alatt a tannyelv a magyar. 1907-ben államosították (Kehrer 1910, 146-47).
A monyászai r. k. iskola tannyelve 1899-től volt magyar (Kehrer 1910, 203).
1907-ben, amikor az eleki községi, korábban r. k. iskolát államosították, a község kikötötte, hogy heti 2 órában a német nyelvet is tanítsák (Kehrer 1910 153–154).
“A németajkú lakosság megmagyarosítása a róm. kath. iskola érdeme. De nemcsak a községbeli németajkú lakosságra volt az iskolának ilyen hatása, hanem vonzotta a szomszédos Kuvin és Ménes községek románajkú polgárait is, kik gyermekeiket a gyoroki róm. kath. iskolába járatták magyar szót tanulni.” (Kehrer 1910, 64. A gyoroki németek elsősorban nem a magyar iskola hatására magyarosodtak el, hanem mert igen kevesen voltak. Gyorokról ld. Colta 2005.)
1864–75-ben Szenthelena cseh falu r. k. iskolája német tannyelvű volt. 1875-ben, a Határőrvidék fölszámolásával magyar lett a tannyelv. 1902-ben községi iskola (ide jártak a r. k. és a huszita vallású diákok is), a tannyelv magyar–cseh (Schögl Henrik: Szent-Heléna község. Népoktatás [Lugos], 1902/03, 4. sz., dec., 114–117).
Az 1864/65-ös tanévben a csanádi püspökségben még 278 német, 151 magyar, 13 délszláv, 102 magyar–német, 13 egyéb kétnyelvű és 15 háromnyelvű[86], az erdélyi püspökségben 289 magyar mellett 20 német, 51 kétnyelvű (hét magyar–örmény, a többi magyar–német) és hét háromnyelvű (magyar–német–román)[87] elemi iskola működött. Az 1907/08-as tanévben már csak Temes vármegyében működött nyolc német nyelvű római katolikus népiskola (34 magyar nyelvű mellett) és Szeben megyében egy (hat magyar mellett).[88]

Egyedülálló kísérlet: a bánáti bolgár írásbeliség

Gyakori jelenség, hogy az államalkotó kulturális elit a nyelvi kisebbségeket azzal próbálja elvágni anyanemzetüktől, hogy saját Ausbau-státuszt teremt a nyelvjárásaik számára. A skála a formális, diszkurzív szintű "nyelvteremtés"-től a komoly, filológiai igényű korpusztervezésig terjed. Pl.: görögországi vlachika (és nem aromun vagy román) és arvanitika (és nem albán), jugoszláviai macedón (és nem bolgár), ausztriai vend (és nem szlovén), szovjetunióbeli moldován (és nem román) (Trudgill 2004, 4–6). Ilyen tudatos nyelvpolitikai akció volt a vietnami latin írás kodifikálása és elterjesztése is, amellyel a francia gyarmati hatóság egyrészt a kínai kulturális befolyástól próbálta elvágni a vietnami írástudókat, másrészt “will have the result of communicating to Vietnamese only the French writing, literature, and philosophy which we wish them [to be exposed to]” (Anderson 1991, 126).
A dualista korszak legismertebb hasonló magyarországi tüneménye, a sárosi szlovják (*šariština*) norma ötlete egy katolikus plébánostól, Jozef Repászkytól származott és elsőként a katolikus egyház karolta fel. Szintén a katolikus egyházhoz fűződik a területünkön egyedülálló bánáti bolgár írásbeliség.
A csiproveci eredetű, nyugati dialektust beszélő bolgároknak már betelepedésük előtt voltak iskoláik, melyekben horvát ferencesek tanítottak illír nyelven, egy délszláv egyházi nyelvváltozatban. A vingai ferences iskolában a betelepedéskor már inkább Loretóban végzett bolgár ferencesek, majd a XIX. sz. elejétől laikusok, főként horvátok, szlovákok és csehek tanítottak, de még mindig illírül. Korábban bosnyák cirill ábécét használtak, de ennek emléke elhomályosult. A paulikánus[89] eredetű óbesenyőiek, akik keleti bolgár dialektust beszéltek, idegenkedtek a ferencesektől, helyettük inkább horvát, magyar, német anyanyelvű, világi papjaik voltak. 1793-ban Óbesenyőn az illírrel párhuzamosan magyarul is elkezdtek tanítani.
„Valamint Vingán, úgy itt [Óbesenyőn] is kezdik már a magyar nyelvet tanítani; egyébiránt a férfiak, a bolgár nyelven kívül, beszéllenek oláhul és rácul is, de a fejészemélyek semmi más nyelvet a magokén kívül nem tudnak.” (1837-ben. Gorove 2006, 296.)
„Az előkelők azonban, úgy mint a tanácsbéliek, a papok, tanítók, némelly kalmárkodók, s több effélék beszélnek magyarul is.” (Vingán. Uo., 300.)
“To communicate on an official level, the Bulgarians had to use German and Hungarian languages, to communicate in everyday life – Rumanian also. This led to a practical bilingualism and in certain cases even trilingualism in the community.” (Guentcheva 1995, 6.)

---

86 Barsi (szerk.) (1868), 70–73.
87 Elemi tanügy állása Erdélyben 1864/5. Hivatalos statistikai közlemények. II/2. 1869, 82–83.
88 Az elemi mindennapi iskolák, tanítószemélyzetük és tanulóik az 1907/08. iskolai évben az iskolák jellege és tanítási nyelve szerint törvényhatóságonként. A Magyar Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 31. k. Bp., KSH, 1913, 230–263. A statisztikában ugyanakkor nem szerepelnek kétnyelvű, német–magyar és magyar–német tannyelvű iskolák. Előbbieket valószínűleg a németekhez, utóbbiakat a magyarokhoz számították.
89 *Paulician*. A paulikánus eredetileg gnosztikus szekta volt, ám tagja áttértek a katolikus vallásra. A kifejezés használatát bonyolítja, hogy a vingaiak is átvették mint önmegnevezést.

Nyelvük 1688 után eltávolodott a bolgári irodalmi nyelv fejlődésétől. A bolgár nyelvi tömbtől a fizikai távolságon kívül a vallásuk is elválasztotta őket. Vallásos könyvekhez ezért nem juthattak az anyanyelvükön. Lojalitásuk elsősorban a római katolikus egyházhoz fűzte őket. A legtöbb leírás kiemeli mindennapjaikban a vallás jelentőségét. A böjtöket szigorúan megtartották és a legfontosabb közösségi eseményt a radnai búcsú jelentette számukra. Ezenkívül kultikus tisztelettel övezték Mária Terézia alakját.

Guentcheva 1995 rekonstrukciója szerint **Bonnaz Sándor csanádi püspök a pánszláv, ill. délszláv ideológiától és az anyaországi befolyástól féltette a bánáti bolgárokat és igyekezett megelőzni, hogy a magyar katolikus egyháztól függetlenül mások használják ki a körükben az anyanyelviség aktivizáló erejét. Ezért elhatározta, hogy önálló bánáti bolgár írott nyelvváltozatot dolgoztat ki és azzal a nyelvi alapú nemzeti eszme korában is a katolikus egyházhoz és a magyar államhoz kapcsolja a közösséget. Elgondolása összhangban állt az egyház ekkor még szilárdan érvényesülő általános nyelvpolitikájával, amely a szorosan vett liturgián kívül az egyházi intézmények nyelvhasználatát a hívek anyanyelvéhez igazította. 1862-ben, bérmakörútja során a püspök bolgár nyelvű beszédet tartott az óbesenyői templomban, amelyet a helyi bolgár plébános segítségével írt. Beszédének óriási hatása volt a helybeliekre, akik ekkor eszméltek rá, hogy saját vernakuláris nyelvük formális alkalmakkor is képes megállni a helyét.**

"...guard your mother language, Bulgarian, your rites; be good Christians, as your old ancestors were, as these forefathers who left their homes, lands and all their goods for preserving the most sacred good for every Christian, namely, the Christian faith. Guard it scrupulously for it is not but the faith which pleases to God!" (Józu Rill: Bâlgárskutu právupísanji. U Pesta, 1866, 3 – idézi Guentcheva 1995, 12.)

Bonnaz adta ki 1864-ben azt a rendeletet, amely engedélyezte az első, latin ábécével bolgárul írott olvasókönyvet. Az olvasókönyvet a módosi születésű, német apától és magyar anyától származó Rill József írta. Szülőfalujában ugyan éltek bolgárok, de a nyelvet vingai tanítóskodása első éveiben tanulta meg jobban. Élete a magyarosítás missziója és átgondolt, saját nyelvpolitikai elvei jegyében zajlott le. ***Egyházpolitika a tanügy terén*** **című, 1895-ös kötetét egy Bánffy Dezsőhöz szóló, negyven oldalas ajánlással kezdte. 1881-ben, a Magyar Paedagogiai Szemlében megjelent dolgozatában** (Rill 1881) **kifejtette, hogy a elemi oktatásban a helyi nyelvjárás használata lenne a kívánatos, de az írás-olvasás elsajátítását követően a gyermek tanulmányait a magyar irodalmi nyelven kellene hogy folytassa, amely csak annyira idegen a számára, mint az anyanyelvjárásához legközelebb álló sztenderd nyelvváltozat. Pedagógiai és nemzetpolitikai céllal tehát a lokális nyelvek sztenderdizáció nélküli írott változatának a megteremtését támogatta. Egyrészt úgy gondolta, hogy a gyermek szellemi fejlődését az segíti leginkább, ha az elvont gondolkodásba az anyanyelvjárásán keresztül vezetik be, másrészt a számtalan (tájegységenként külön-külön?) írott nyelvváltozat kifogná a szelet a riválisnacionalizmusok vitorlájából. A gyermek ugyanis meg sem ismerné a számára kidolgozott sztenderd nemzeti nyelvet. Az elgondolás teljes körű megvalósítása természetesen feltételezte volna a népoktatás államosítását, amit a magyarosítás erős programjának a hívei követeltek is. A lokális írott változatok bevezetése (a kisebbségi nyelvek "megsokasítása") ráadásul sima átmenetet biztosított volna a teljes népesség elmagyarosításához, hiszen ezek az elemi iskolai oktatáson kívül gyakorlatilag semmilyen funkciót nem töltöttek volna be[90], definíciójuk szerint nem születhetett volna rajtuk komolyabb nyomtatott kultúra, viszont ellenállás helyett lelkesedést keltettek volna a gyermekek és szüleik körében. A bánáti bolgárok esete speciális, amennyiben egyrészt nem volt számukra hozzáférhető sztenderd nemzeti nyelvváltozat, másrészt már jóval korábban bevezették iskoláikba a magyar nyelvoktatást, harmadrészt a helyi bolgár értelmiség is támogatta a katolikus egyház kísérletét. Az ő esetükben mindenesetre az elmagyarosodásukhoz fűzött várakozás is teljesült, mert a bolgárok három évtized múlva látszólag ellenállás nélkül lemondtak nyelvük templomi és iskolai használatáról és nyelvcseréjüket csak az államhatalom változása fordította vissza.**

"How could our children learn a foreign language, if they were incapable of comparing and juxtaposing it with their mother tongue? For twenty years already the Germans have known that the language in which books are written can not be mastered unless the children incorporate the basis of science into the language which is around them, which is spoken by the people in their village and in their town." (Józu Rill, 8, uo., 14.)

A helyesírás megteremtését a Vingai Tanító Egylet[91] 18 gyűlése előzte meg. A résztvevők visszatérően hangoztatták, hogy jó bolgárok és egyben jó magyar állampolgárok kívánnak lenni. Egyetértettek abban, hogy nem követik a törökországi bolgár normát. A fő vitatéma az etimológia vagy kiejtés elvének a kérdése volt. Rill a kiejtés szerinti helyesírást támogatta és ennek megvalósítására végül diakritikus jegyeket vezetett be. Az óbesenyőiek levelükben kifejezetten kérték a magyarhoz igazodó helyesírást, mivel iskolájukban magyarul és bolgárul is tanítottak. Rill viszont elutasította a feltételezést, hogy a magyar mintát követné a diakritikus jegyekkel. A szókincs szükséges és hiányzó elemeit az alapelv szerint magyar vagy a német minta alapján

---

90 A kor oktatásügyének kifejezésével valóban "segédnyelvek" lettek volna.
91 *Vinga's Teachers' Club*

létrehozott tükörszavakkal pótolta. Helyesírása 1866-ban jelent meg.
Az új ábécével kinyomtatott első könyvek vallásos témájú kompilációk voltak, majd 1877-ben Leopold Koszilkov[92] megjelentette az első bánáti bolgár nyelvű kalendáriumot. A kalendárium tartalma az identitás alakítását célozta: a bánáti bolgár települések helytörténete, Mária Terézia kultuszának ápolása, híradás a törökök elleni bolgár felkelésről, a magyar államhoz való lojalitás hangoztatása, népdalutánzatok stb. Itt jelent meg Ilja Karabencsov[93] 1899-ben írt bánáti bolgár himnusza, amely a *haza* eredeti, a 'rokon' szóból származó bolgár variánsa helyett a horvát *domoviná*t vette kölcsön, amely az 'otthon'-t rejti magában.
1881-ben Leopold Koszilkov megalapította a háromnyelvű Vingánska Narudna Nuvála (Vingai Néplap / Vingaer Volkszeitung) című lapot. A lap a kettős, "magyar bolgár" lojalitás szellemében fogant, programadó cikkében Koszilkov a "hazaáruló" horvát, dalmát és román lapokkal szembeni ellensúlyként értelmezte. Az év végén, anyagi nehézségek miatt megszűnt és 1885-ben indult újjá, immár kétnyelvű újságként. A szöveg az egymás melletti hasábokon bolgárul és magyarul szerepelt. Igaz, a magyar és a bolgár változat nem egyezett meg teljesen, néhány rovat pedig vagy csak bolgárul, vagy csak magyarul volt olvasható. Koszilkov a következőképp magyarázta eljárását:
“Nowadays, when there is a drive toward unification and magyarization of all nations in the state, I thought it unwise to edit a purely Bulgarian newspaper and preferred instead a Hungarian–Bulgarian variant. My chief concerns were that somebody might have accused me and the Bulgarians as a whole Pan Slav inclinations.” (Vingánska Narudna Nuvála, 20/1885, idézi Guentcheva 1995, 37.) Március 15 kultuszát, Ferenc Józsefet, Trefortot és Tiszát népszerűsítette. Külön magyar nyelvű “nemzeti irodalom” rovatot is tartalmazott. “Rarely can one come, even in the party press, across so obedient and subservient an eulogy of Hungarian politicians and governmental representatives.” (Guentcheva 1995, 38.) 1887 májusában végleg megszűnt. 1893–94-ben és 1905-ben Manusov János szerkesztésében megjelent a Temesvingai Híradó és társlapja, a Madžarsći-balgarin ('magyar bolgár'). Ez a bánáti bolgárok megnevezésére a "magyar bolgár" vagy "palkene" kifejezést használta.
1878-ban, az önálló bolgár állam létrejötte után a bánáti bolgárok egy része Észak-Bulgáriában telepedett le.
Az 1868-ban alakított vingai társaskörnek 1884-ben 200 magyar és 32 német nyelvű könyve volt (György 1886, 342–363).
"Ljubomir Miletics bolgár tudós **1895-ben**, majdnem 100 évvel ezelőtt járt először a bánáti bolgároknál; **Szent István napján, amelyet a bolgárok magyar nyelvű misével ünnepeltek. Többek között azt fájlalta, hogy a magyar hatóságok parancsára megszüntették a bolgár nyelvű tanítást, és Vingán maguk a bolgár tanítók is egyetértettek a rendelettel. Vendéglátója szomorúan mutatott rá két lányára, akik már csak magyarul tudtak beszélni."** (Zatykó 1994.)
Ekkor, 1894–96-ban szűnt meg a bolgár nyelvű oktatás (uo.).
1920 után sokan Magyarországra emigráltak.

92 *Kossilkov*
93 *Ilia Karabentchov*

[i] “Găsisem adecă-n drumul meu case preţeşti în care numai cu »prostimea« se vorbea româneşte, şi atît la ortodocşi, cît şi mai ales la greco-catolici, preoţi şi învăţători care scriau o românească foartă proastă şi-şi purtau în limba maghiară corespondenţa cu autorităţile politice.

Deoarece »statutul organic« hotăreşte desluşit că limbă oficială a bisericii e cea românească ea singură, am stăruit ca vicarul să ieie dispoziţiuni ca preoţii şi-nvăţătorii să nu se abată de la legea organică a bisericii.

Şeful meu mi-a dat răspunsul că şi el îşi poartă corespondenţa în limba maghiară, căci înterese mai superioare ale bisericii cer să se ţie seamă de susceptibilităţile puternicilor zilei.” (Slavici 1978, 253–254)

[ii] “Am sfîrşit *bucfarul* şi am ajuns să citesc din *Ceaslov* cînd a fost întrodus şi-n şcoala noastră *abecedarul* cu *litere*.” (Slavici 1978, 203)

[iii] “După ce am învăţat literele, scriam numai cu litere ceea ce era foarte greu, căci slove erau mai multe decît litere şi se scria mai uşor cu ele. Sunt adică-n limba noastră şi sunete pentru care aveam slove, dar nu şi litere.

Carte de citire cu litere nu aveam atunci. Citeam deocamdată tot din *Ceaslov* şi-n cele din urmă din *Psaltire*.” (Slavici 1978, 204)

[iv] “În timpul copilăriei mele, episcop al Aradului era Procopie Ivacicovici, un bănăţean care nu vorbea bine româneşte, dar era socotit român, şi după moartea metropolitului Andrei a şi fost ridicat în scaunul arhiepiscopesc din Sibiu.” (Slavici 1978, 193)

[v] “Vireagul e sat românesc, dar numai cu numele. Oamenii spun, ce-i drept, că-s români, dar o spun pe ungureşte, căci altă limbă nu pricep. Te şi doare inima cînd îi auzi. [...] Nu-i de mirare că şi-au uitat graiul strămoşesc bieţii oameni, căci Vireagul e tocmai în marginea neamului românesc. [...] Notarul de aici e ungur şi, fireşte, n-are de unde să ştie româneşte. Chiar şi învăţătorul vorbeşte foarte stricat, deşi şcoala e confesională, suştinută din banii bisericii. George i-a făcut îndată împutări, dar dînsul s-a scuzat că aici aşa-i obiceiul, că şi răposatul preot numai ungureşte vorbea, ba ne-a mai asigurat că şi noi va trebui să ne dăm pe brazdă. Atunci George s-a legătuit că, orice s-ar întîmpla, nu se va abate de la îndatoririle naţionale şi i-a spus învăţătorului că trebuie să ne silim să readucem la matcă pe sărmanii rătăciţi...” (Rebreanu 1970, 360--361)